

В.М. ВАНДИШЕВ

**РИТОРИКА І СОФІСТИКА
В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ДИСКУРСІ**

СУМИ-2015

УДК 130.1: 160.1
ББК 84.4–83.7я73
В 17

*Рекомендовано до друку вченою радою
Сумського національного аграрного університету
(протокол №5 від 22.12.2014 р.)*

Рецензенти:

С.О. Завєтний – доктор філософських наук, професор, Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка;

О.С. Переломова – доктор філологічних наук, професор, Сумський державний університет.

Вандишев В. М.

В 17 Риторика і софістика в історико-філософському дискурсі : монографія / В. М. Вандишев. – Суми: Вид-во СНАУ, 2015. – 152 с.

ISBN 978-966-351-322-5

У монографії історію формування і функціонування риторики розглянуто в тісному взаємозв'язку з софістикою. Показано, що форма такого взаємозв'язку завжди була соціально обумовлена і впливала на організацію пануючої системи мови і комунікації. Суспільні відносини визначили певні принципи, згідно з якими реальність було презентовано відповідним чином у ті чи інші періоди часу.

Додатком до монографії є текст відомої праці Аристотеля, видатного античного мислителя, в якому показано сутність софістичних аргументів і методів впливу на співбесідників і слухачів. Про непересічну актуальність праці Аристотеля свідчить уся історія послідуного розвитку логіки і риторики.

Своїм змістом і спрямованістю монографія допомагає читачеві усвідомити можливість формалізації мови, спотворення і підміну понять у промові, що дуже часто супроводжує дискусію. Саме це засвідчено на прикладі сучасних мас-медіа і новітніх систем риторики (чорна риторика, мистецтво вербальної атаки, вербального самозахисту тощо).

Монографія може стати в нагоді фахівцям, які працюють зі словом у всіх його застосуваннях, студентам юридичних і гуманітарних факультетів.

**УДК 130.1: 160.1
ББК 84.4–83.7я73**

ISBN 978-966-351-322-5

© Вандишев В.М., 2015
© Вид-во СНАУ, 2015

3MICT

Розділ 1. Софістика як предтеча класичної риторики і логіки.....	4
Розділ 2. Інформаційно-віртуальна цивілізація: начало.....	19
Розділ 3. Ідеологія і практика переконання в сучасних медіа.....	27
Розділ 4. Ідеї соціальної комунікації в європейському постмодернізмі.....	37
Розділ 5. Природа інформації в історичному та комунікативному аспектах.....	48
Розділ 6. Сучасна політична риторика і влада.....	58
Розділ 7. Слово, істина, мудрість.....	69
Розділ 8. Риторика вербальної атаки і захисту.....	80
Додаток: Аристотель . Про софістичні спростування.....	91
Короткий словник понять і термінів.....	146
Бібліографія.....	149

Розділ 1.

СОФІСТИКА ЯК ПРЕДТЕЧА КЛАСИЧНОЇ РИТОРИКИ І ЛОГІКИ

Основним чинником, який стимулював підготовку запропонована увазі читача монографії, стала відома праця Аристотеля «Про софістичні спростування». Ця праця має неабияке значення, особливо в контексті долучення до витоків логіки і риторики, а тим паче до прагнення оволодіти мистецтвом толерантного спілкування з Іншим. Тому, що цілком логічно, автор перекладу¹ вважає за доцільне зробити низку попередніх зауважень історико-культурного і наукового характеру, які насамперед стосуються історії доаристотелевої софістики та найбільш яскравих її представників.

Візьмемо до уваги, що історія вивчення і викладання риторики і логіки нараховує вже навіть не одне тисячоліття. Перші вчення про форми і способи висловлювань про різні речі і явища виникли в країнах Стародавнього Сходу, в Китаї та Індії. Яскраві зразки застосування красномовства в публічному спілкуванні демонструє й історія європейської культури.

Історики Греції V–VI ст. до н.е. зберегли в пам'яті нащадків імена великих діячів афінської демократії. Ці люди досягли значного авторитету й політичної могутності завдяки своєму вмінню переконувати, завдяки чіткій логіці своїх публічних промов. Таким був **Фемістокл** (525–460 до н.е.) – афінський стратег і полководець, який очолював демократичну спільноту і був творцем морської могутності Афін. З 493/492 рр. не раз займав вищі посади архонта і стратега. Його політичні реформи (487–486) сприяли подальшій демократизації афінського державного устрою: увів вибори архонтів за жеребом, надав можливість вершникам займати цю посаду тощо. Будучи вождем так званої морської партії, на противагу своєму головному політичному конкуренту Аристиду, прагнув перетворити Афіни в морську державу. Фемістокл відіграв важливу роль в організації загальними грецькими силами спротиву персам.

Не менш авторитетним діячем був і політичний противник

¹ Переклад українською мовою зазначеної праці Аристотеля є складовою цієї монографії. Див.: С 100-160.

Фемістокла полководець *Аристид* (бл. 530–466 до н.е.), який заснував і очолив Афі́нський морський союз. Сучасники сприймали Аристиду як втілення у найвищій мірі чесної людини. Утвердженню популярності Аристиду сприяли його моральні достоїнства – шляхетність, справедливість, непідкупність. У працях античних істориків Аристиду оцінюють однозначно позитивно. Дослідники переконані, що так не можна сказати про жодного іншого політичного діяча класичних Афін. Щодо інших, будь то Фемістокл чи Кімон, Нікій чи Алківіад, Ферамен чи Демосфен, зустрічаємо досить суперечливі думки, від надзвичайно похвальних до принизливих. Аристид тут – яскраве виключення: він тільки справедливий, чесний, непідкупний. І, мабуть, це не випадково.

Майже впродовж усієї своєї політичної діяльності Аристид займав позицію політика поза угруповань – позицію унікальну, що відрізняло його від усіх інших державних діячів його доби. При цьому він не ізолювався від інших учасників політичної боротьби, але займав рівновіддалене положення відносно усіх політичних сил Афін. Однак він був відкритий для діалогу або співпраці з іншим політиком, але виключно в тих випадках, коли бачив, що це буде на благо Афінам. Причиною схвального подиву сучасників була «справедливість» Аристиду – він завжди ставив загальнодержавні інтереси вище особистих і групових.

Беззаперечно, неперевершеним майстром слова, талановитим ритором і логіком був вождь афінської демократії *Перикл* (490–429 до н.е.). Зауважимо, що особистість і діяльність Перикла оцінювались античними авторами не лише тільки в благому висвітленні. Утім мало хто заперечував, що саме він здійснив значні перетворення у суспільному житті, увів платню посадовим особам. Навіть противники називали його Олімпійцем за здатність потрясати душі слухачів за допомогою слова. Насамперед він привертав до себе увагу твердою логікою своїх суджень і упевненістю в правоті. Перикл не намагався вразити слухачів, уникав зайвого пафосу і розпалювання емоцій серед слухачів. Перед слухачами він тримався спокійно і з гідністю, ніколи не жестикулював. Він ніколи не сміявся сам і не смішив інших. Перикл ретельно готувався до своїх промов, відповідав лише на ті запитання, на які міг дати аргументовану відповідь.

Перикл був очевидним прибічником індивідуалізму, як складової старої інтуїтивної ідеї справедливості. Ця справедли-

вість, на відміну від Платона, означала не здоров'я і гармонію в суспільстві, а певний спосіб ставлення до особистості. Саме це підкреслив Аристотель, говорячи, що «справедливість є дещо, що відноситься до особистості»¹. Для представників покоління Перикла елемент індивідуалізму був суттєво важливим. В одній із своїх промов, уривки з якої дійшли до нашого часу, Перикл говорив про те, що закони мають гарантувати рівну справедливість «в приватних справах усім». «Ми не дратуємось на тих, хто робить щось собі на втіху», – стверджував Перикл. І більше того, цей мислитель наполягав на тому, щоб індивідуалізм пов'язували з альтруїзмом: «Ми... підкоряємося... законам, а з них особливо тим, які існують на користь принижуваним». Кульмінаційним моментом промови Перикла було зображення молодих афінян, які зможуть, коли виростуть, «пристосуватись до занять самих різноманітних і... добитись для себе незалежного становища».

Зі сказаного очевидно, що ще одна з ідей стародавніх мислителів відповідала глибинній сутності людини, бо об'єднаний з альтруїзмом індивідуалізм став основою західної цивілізації. Це – ядро християнства («возлюби ближнього свого», – сказано Ісусом Христом у Святому Письмі, а не «возлюби рід свій»). І це – важлива складова всіх етичних вчень, які отримали поширення в нашій європейській цивілізації і прискорили її прогрес. До речі, це і практичний норматив, сформульований Іммануїлом Кантом: «Завжди стався до іншої людини як до мети, а не як до простого засобу досягнення своїх цілей».

Широко вживав Перикл і риторичні прийоми, наприклад, градацію: *«Адже той, хто добре розуміється на справі, але не може пояснити це іншому, не кращий за того, хто сам нічого не тямить; хто може і те, і інше, маючи талант і красномовство, але до міста ставиться недоброзичливо, не буде подавати добрі поради як той, хто любить батьківщину; нарешті, якщо людина любить батьківщину, але не може встояти перед підкупом, вона може все продати за гроші»*.

Плідна і багата на творчі особистості земля Стародавньої Греції народила на світ і такий феномен як софісти. Сучасна європейська культура і наука (особливо логіка і риторика) багато в чому зобов'язана ученням, ініційованим софістами в V ст. до н.е.

¹ Аристотель. Політика, III, 12, 1 (1282 b)

Слово «софіст» спочатку означало «мудрець», «винахідник», «умілець», «майстер», а з другої половини V ст. воно стає назвою певного типу філософа-професіонала, учителя філософії, людини, яка заробляє собі на життя інтелектуальною працею. За свою працю софісти вимагали досить високої платні.

Навчити мислити, говорити і діяти – у цьому полягало завдання софістів як перших платних учителів чеснот. Їх поява в містах Греції та її колоніях була зародком нової професії. До епохи перських війн панувало природне красномовство. Тоді не було ораторів, які створювали свої промови на підставі якихось правил, покладених в основу теорії. У другій же половині V ст. до н.е. риторика, або мистецтво красномовства привертає загальну увагу. Її розглядають як царицю всіх мистецтв. Один з великих афінських ораторів *Ісократ* стверджував: «Слово не тільки визволило нас з кайданів тваринного життя. Завдячуючи йому ми побудували міста, встановили закони, винайшли мистецтва. Слово є вождем усіх справ і всіх задумів». Згідно з Горгієм, стіни Афін були створені завдячуючи силі промов Фемістокла. Не випадково в Афінах визнавали «переконання» за божество, піднесли йому олтар і приносили щорічно жертви. Утім і самі софісти були неперевершеними у словесному змаганні.

Софістика споріднена з ораторським мистецтвом. У цьому сенсі показові міркування *Платона* (427–347 до н.е.). У діалозі «Горгій» устами Сократа він зазначає: «між оратором і софістом різниці немає взагалі, а якщо і є, то дуже непомітна, як я вже вказував Полу. А ти по незнанню одне вважаєш чимось у вищій мірі прекрасним – тобто красномовство, а інше зневажаєш. А насправді софістика більш прекрасна у такій же мірі, у якій мистецтво законодавця прекрасніше правосуддя і гімнастика – мистецтва лікування»¹.

Значні труднощі виникають у дослідженні вчення грецьких софістів, оскільки відсутні оригінальні першоджерела. Основним джерелом є праці Платона й Аристотеля. Утім обидва вони були налаштовані стосовно софістів швидше негативно. Платону софісти були ворожі, оскільки він презирливо ставився до вождів натовпу. Як аристократ він не сприймав професіоналів думки і слова, які за свою працю отримували платню. Аристотель підкреслю-

¹ Платон. Горгій // Сочинения в 3 т. – Т.1. – М., 1968. – С. 356.

вав, що промови софістів мають своїм предметом не сутність речей, а лише їх випадкові визначення. Друга складність у визначенні софістики полягає в тому, що перші вчителі Елади ніколи не складали єдиної школи. Вони не стільки прагнули передати своїм учням суму конкретних знань, скільки намагалися навчити їх мистецтву словесного фехтування. Увесь свій блиск софістика розгорнула в «агоні» – словесному змаганні.

Утім, софісти пропонували своїм слухачам значно ширший обсяг знань порівняно із звичними. Беззаперечно, софісти були людьми енциклопедично підготовленими. Зокрема Гіппій викладав усі мистецтва і науки: арифметику, геометрію, музику, астрономію, археологію, тлумачив Гомера. Продік вивчав фізику, етику, граматику тощо.

Софіста *Антифонта* з Афін (Ἀντιφῶν, V до н.е.) відносять до представників натуралістичного напрямку в софістиці, оскільки займався фізикою, проблемою квадратури кола, висунув учення про природу, близьке до вчення Емпедокла про чотири корені сущого. Антифонт був радикальним натуралістом, вважаючи, що більша частина пануючих у суспільстві норм не просто свавільна, а цілком протиприродна. Норми, стверджував він, нав'язуються ззовні, в той час як закони природи невідворотні. Той, хто порушує суспільні норми, не повинен соромитись: сором і покарання – лише санкції, які, знову ж таки, нав'язують нам ззовні. Одночасно Антифонт підкреслював необхідність самоконтролю: «Ми, шляхетні, шануємо і вклоняємося. Не так, як низьконароджені, подібні варварам».

Коментуючи ідеї Антифонта, Платон погоджується з ним, як мінімум, в припущенні, що протилежність між природою і угодою чи мистецтвом, відповідає протилежності між істиною і неправдою, між реальністю і видимістю, між первинними і вторинними (або штучними) речами, між об'єктами раціонального пізнання і об'єктами хибного судження. На думку Платона, ця протилежність відповідає також протилежності між «створіннями бога» або «божественним мистецтвом» і «тим, що створюється людьми»¹.

Велика заслуга софістів і в галузі філології, яка була пов'язана з їх риторичною практикою. Софіст *Протагор* з Абдери

¹ Див.: Платон. Софист. – 266 b, 265 e.

(480–410 до н.е.) прославився своїм мистецтвом правильного застосування слів: поділив імена на чоловічі, жіночі і середні, а саму мову на чотири види: прохання, запитання, відповідь і свідчення. Широко відомий його вислів «Людина є мірою всіх речей...». Цей вислів визначає особливості його *критичного дуалізму* або критичного конвенціоналізму. Власне критичний дуалізм лише стверджує, що норми і нормативні закони можуть уводитись і змінюватись людиною, – точніше, угодою або рішенням дотримуватись чи змінювати їх, а тому людина несе за них моральну відповідальність. Утім тут є один важливий момент: людина несе моральну відповідальність не за ті норми, які вона виявила в суспільстві, а за ті, яких вона погодилась дотримуватись, коли у неї були засоби для їх зміни. У цьому контексті слід розглядати і походження вчення про суспільну угоду¹.

Слід зазначити, що Протагор досить ґрунтовно підійшов до важливої проблеми природи законів, які існують у суспільстві. Як і деякі які співвітчизники (Пиндар, Антисфен, Гіппій) Протагор побачив, що закони можуть уводитись і змінюватись смертними законодавцями, як окремими діячами (напр., Солон), так і прийняті пересічними громадянами демократичних міст. І це в той час, коли існують і природні регулярності, непідвладні людині. Таким чином проявляється протиставлення природи і домовленості (конвенції).

Критичний дуалізм, на думку Протагора, свідчить про те, що норми і нормативні закони можуть прийматись і змінюватись людиною, точніше, домовленістю або рішенням дотримуватись чи змінювати їх. Певною мірою людина несе за них моральну відповідальність. Але не за ті норми, які вона спостерігає в суспільстві, лише розмірковуючи над ними. Людина відповідальна за норми, яких вона погодилась дотримуватись, коли у неї були засоби для того, щоб їх змінити.

¹ Існує думка, що вчення про суспільну угоду висунув першим Лікофрон (IV ст. до н.е.) – давньогрецький філософ-софіст, учень Горгія, відомий завдяки цитуванню в «Політиці» Аристотеля. Згідно з його думкою, «закони є угодою і гарантом справедливості у стосунках один з одним». Це означає, що Лікофрон розглядав закони не більше ніж засіб, у контексті можливо ще примітивної теорії суспільної угоди. Утім, своїм міркуванням він не надавав особливого значення, на противагу, наприклад, Платону,

Висновок мислителя: норми штучні в тому сенсі, що засуджувати за них не слід нікого, ані Бога, ані природу. Наше завдання – поліпшувати існуючі норми, якщо ми вважаємо їх сумнівними

Протагор у своєму вченні про буття схиляється до матеріалізму. Він говорить про плинність матерії, що зумовлює все суще. Підстави всіх речей знаходяться в матерії, тому матерія може бути всім тим, що постає перед усіма; люди ж у різний час сприймають різне, згідно з їх настроєм. Протагор проголосив відомий принцип: «Людина є міра всіх речей існуючих, що вони існують, і не існуючих, що вони не існують».

Теорія пізнання Протагора сенсуалістична, а в діалозі «Теетет» Платон зазначає, що Протагор надає перевагу об'єкту над суб'єктом, визнаючи, що в процесі сприйняття об'єкта предмет має рух активний, а людина пасивна. Звідси і релятивізм Протагора: «Усе, що кому як здається, так воно і є». Тому – усі судження істинні. Протагор намагався встановити деяку різницю в цінності тих чи інших думок. Якщо яка-небудь з них приносить користь, говорив він, то вона істинна, якщо шкоду – неістинна. Учитель, застосовуючи софістику, може і повинен допомогти учню змінити думку, що приносить шкоду, на думку корисну.

Протагор вважав, що у всіх людських справах першість належить мудрості і знанню, ясно усвідомленим раціональним мотивам, а не сліпому інстинкту чи звичаю. Просвітительство Протагора можна вбачити у його ставленні до релігії: «Про богів я не можу знати ні того, що вони існують, ні того, що їх немає, ні того, які вони на вигляд. Тому що багато чого перешкоджає знати це: і неясність питання, і обмеженість людського життя».

Горгій (бл. 483-375 до н.е.) з Леонтини був учнем Емпедокла. Написав трактат «Про природу, або про не-сущє». Горгій прожив довго, бо, як сам сказав, був помірний у насолодах. Ісократ пояснює довге життя вчителя тим, що той не був громадянином ніякого міста, а тому не платив податків, не мав родини, не займався суспільними справами. Горгій був видатним оратором, здатним говорити експромтом на будь-яку тему, знаходячи для усього привід для осуду чи хвали. Він умів переконувати людей. Високо цінуючи філософію, він сказав: «Ті, хто зневажає філософією, займаючись окремими науками, схожі на наречених Пенелопи, котрі домагаючись її, сплять з її служницями».

Горгій висунув декілька аргументів на користь скептичного ставлення до пізнання: 1) ніщо не існує; 2) якщо є щось суще, то воно не пізнаване; 3) якщо навіть воно пізнаване, його неможливо виразити і пояснити. Так, на відміну від елеатів, які ототожнили мову, мислення і буття і заперечували небуття, Горгій відокремив мову від мислення, а мислення від буття.

Тезу «ніщо не існує» він доводив шляхом виявлення непридатності кожного з членів трилеми: будь-що не може бути 1) не-сущим, 2) сущим, 3) одночасно сущим і не-сущим. Горгій звернув увагу на внутрішню суперечливість судження про те, що небуття (ніщо, не-суще) існує. У ньому сховане твердження, ніби щось має й існувати і не існувати. Невбуття не повинне існувати, оскільки воно мислиться неіснуючим, однак воно повинно існувати, оскільки воно *є* не-суще, тобто оскільки воно *є*. З цього Горгій робить висновок про те, що не може щось одночасно бути і не бути. Отже, теза, що небуття існує, помилкова. Правда, тут він припустився помилки, бо ототожнив зв'язку *є* з предикатом *є*. Зробив він це навмисно чи ні – нам невідомо.

На доказ другої тези про непізнаваність, він установлює спочатку, що предмети думки повинні мати буття. І все-таки мислиме не *є* існуюче. Далі, якщо мислення тотожне буттю, небуття не могло б мислитися. Проте ми уявляємо собі найфантастичніші предмети чи відносини. Ми можемо уявити колісницю, що несеється по морю. З труднощів установлення розходження між буттям і мисленням, на думку Горгія і виходить, що суще не мислиться і не досягається.

Але якби предмети і були пізнавані, то якими засобами ми могли б передати іншим наше пізнання? Горгій підкреслює, що мова відмінна від думки, а думка від буття. Ми говоримо про колір, хоча звук «колір», який ми чуємо, і колір, який бачимо – різні. Той, хто говорить, вимовляє слова, а не самі предмети. Як домогтися єдності розуміння повідомленого різним людям у різній обстановці? Висловлений в одному слові єдиний предмет у сприйнятті різних людей розпадається на безліч змістів думки. Отже, пізнане невимовне і не пояснюване.

Горгій мав рацію, стверджуючи, що не всяке судження відображає об'єктивну природу речей і не всяке речення відповідає змісту свідомості, яку воно виражає у звукові. Але звідси не мож-

на зробити висновок про неможливість судження взагалі. Горгій не бажає бачити єдності буття і свідомості, уявлення і слова.

Скептицизм Горгія породжено труднощами пізнання. Яким чином, запитує він, з небуття уявлень вийти до самих об'єктів, до буття? Якщо відчуття кольору і сам колір відмінні, якими засобами пізнається самий колір? Адже те, що міститься у свідомості, не є ще реальний світ. Важко виразити у слові думку, якщо вона відмінна від нього.

Горгій уважав, що автор п'єси виконав свій намір, обдуривши глядача, – у цьому його правда. Художник змусив повірити в привидів на сцені як у справжніх людей, із усіма їх хвилюваннями та пристрастями. Мудрість обдуреного глядача виявилася в його чуйній вразливості, бо лише вразлива людина легко зачаровується насолодою слів.

Дуже глибоко і аргументовано демонструє Платон у своїх діалогах «Горгій» і «Федр» особливості ораторського мистецтва Горгія. Дискутуючи з Сократом, Горгій стверджував, що риторика – майстер переконування. Володіючи цим мистецтвом, ти будеш здатний переконати словом і суддю в суді, і радників у Раді, і народ у Народному зібранні. Володіючи такою силою, ти і лікаря будеш тримати в рабстві, і вчителя гімнастики, і підприємця, який наживатиме гроші саме для того, хто вміє переконувати словом, запевняв Сократа оратор Горгій. Головну хибу відразу визначає Сократ у софістиці Горгія, і її можна визначити словами самого Горгія: «Не існує предмета, про який оратор не сказав би перед юрбою переконливіше, ніж будь-хто із знавців своєї справи».

Сократ відразу спіймав Горгія на слові: «Але «у юрби» – це, звичайно, означає у невігласів? Тому що у знавців навряд чи він знайде більше довіри, ніж лікар». Горгій погодився, тим самим визнавши, що невіглас серед невігласів матиме більше довіри, ніж будь-який фахівець. Отже, ясно, що для софіста головне – досягти успіху в публічній дискусії, а не наблизити слухачів до істини.

Софіст **Продік** з Кеоси (бл. 465–бл. 395 до н.е.) – давньогрецький філософ, один із старших софістів, сучасник Сократа. Він часто приїздив до Афін і став там відомий як оратор і вчитель. Продік у своїй навчальній програмі надає великого значення лінгвістиці й етиці. Він першим звернув увагу на синоніми, намагаючись розрізнити відтінки у їх змісті (наприклад, робити і працювати, бажати і хотіти, схвалювати і хвалити і таке інше). Також Про-

дік є автором натуралістичної теорії походження релігії. Він виголосив, що люди стали надавати божественного пошанування корисним для них речам, наприклад, Сонцю, Місяцю, річкам тощо. Потім люди почали вклонятись тим, хто це визначив. Відтак, за іменами божеств Деметри, Діоніса, Гефеста стоять засновники сільського господарства, виноробства, металургії, ремесел тощо. За ці свої ідеї Продік постраждав від влади Афін.

Серед перших софістів зазвичай називають також **Корак** (Коракса) і його учня **Тисія**, обидва вони походили із Сицилії і жили в V ст. до н.е. Корак був відомим державним діячем, який намагався за допомогою слова схилити демос до корисного і відвернути від некорисного. Пізніше він відкрив школу, у якій став викладати на основі свого досвіду судової практики. Він випустив збірку «загальних місць» – хрестоматію готових прикладів для заучування, щоб оратори вставляли їх у свої виступи. Його учень і соратник Тисій завершив роботу, створивши теоретичний посібник *техне*, у якому не було прикладів, а були лише рекомендації стосовно структури і логіки ораторських виступів.

Можна сказати, що це стало першим узагальненням ораторського досвіду, воно вимагало, щоб ораторська промова відповідала обов'язковим для всякого художнього твору вимогам цілісності і завершеності. Ораторська промова повинна була мати початок і кінець, і головна її частина розчленовувалася на два розділи: розповідь, в якому викладалися події, і суперечка, де пропонувалося доказ своєї думки і спростування протилежного. Оратор Тисій весь час шукав нові засоби емоційної експресії і черпав їх насамперед у епічній поезії, яку добре знав кожний грек. Поетичними за своїм походженням були такі прийоми, як повторення загальних місць (топосів), що кочують з промови в промову, або етопея (відтворення характеру) – змалювання типу, що виділяє лише загальні, характерні для цілої категорії людей штрихи і опускає все приватне, індивідуальне. Софістична педагогіка перетворила ці природно сформовані тенденції в нормативні правила і тим підвищила виразні можливості ораторської прози.

З іменами Корак і Тисія пов'язують таку історичну бувальщину. Як учень Тисій повинен був після навчання мистецтву переконання заплатити винагороду своєму вчителю. Але він відмовився це зробити. Тоді Корак притягнув його до суду. Тисій заявив: «Якщо ти навчив мене мистецтву переконати кого за-

*вгодно, то ось я тебе переконую нічого з мене не брати. Якщо ж ти мене не навчив переконувати, то і у цьому випадку я тобі нічого не винен, тому що ти не навчив мене тому, чому обіцяв». На це Корах заперечив: «Якщо, навчившись у мене мистецтву переконувати, ти переконуєш мене нічого з тебе не брати, то ти повинен віддати мені винагороду, тому що ти вмієш переконувати. Якщо ж ти мене не переконуєш, то ти знову ж таки повинен заплатити мені гроші, бо я не переконаний тобою не брати з тебе грошей». Судді вислухали обох і замість вироку сказали щось подібне до нашої приказки: «Ворон ворону ока не виклює». А комізм ситуації полягав у тому, що грецькою мовою *корак* саме й означає *ворон*.*

Найбільшої слави як видатний ритор зазнав **Горгій** з Леонтини (бл. 480–380 до н.е.). Він створив у Афінах школу красномовства. Горгій був одним з перших ораторів нового типу – не тільки практиком, але і теоретиком красномовства, за плату навчав юнаків з багатих сімей говорити і логічно мислити. Горгій стверджував, що він учить не чесноті і мудрості, а тільки ораторському мистецтву. Ораторська манера Горгія імпонувала слухачам своїми антитезами і римованими співзвуччями слів. Протиставлення понять і пов'язана з цим гра слів перетворювалась у нього на членування мови на симетричні відрізки із свідомо підбраною співзвучною кінцівкою. Саме Горгій вперше уважно аналізує звукову організацію словесних засобів, застосовуваних у молитвах, замовляннях і поезії і переносить їх у свою мову. Він уважав, що заклинання, просякнуті божественною силою мови, і радість приносять і печаль відвертають, тому що сила заклинання, поєднуючись з людською думкою, чарує її, переконує і робить іншою засобами свого чаклунства. Існує два способи чарування: чарування духу та обман думки. Звідси зрозуміло, що чарування духу і обман думки і є головними атрибутами софістичного релятивізму.

Ораторському мистецтву Горгія притаманно багато нововведень: симетрично побудовані фрази, речення з однаковими закінченнями, метафори і порівняння, а ритмічне членування мови і навіть рима наближали його мову до поезії. Деякі з цих прийомів надовго зберегли назву «горгіанські фігури» («горгієві фігури»).

Згідно Горгію, істинного знання не існує, адже навіть те, що ми особисто пережили, ми пригадуємо і пізнаємо досить нелегко; нам слід задовольнятися правдоподібним думкою. Горгію нале-

жить трактат з красномовною назвою: «Про природу, або Про неіснуюче». Його вважають одним з найбільш яскравих маніфестів агностицизму. Основна ідея трактату – «Нічого не існує; але навіть якщо щось існує, то воно не пізнаване; але навіть якщо і пізнаване – то незрозуміле для іншого». Ці три положення Горгій обґрунтовує так:

1. Якщо суще вічне, то воно безмежне, а якщо безмежне, то воно ніде, а якщо ніде, то його немає. Якщо суще не вічне, то воно походить або з сущого, що неможливо, бо тоді б суще було перш себе самого, або з несущого, що також неможливо, оскільки з несущого нічого не походить. Отже, суще не вічне і не не вічне. Отже, його взагалі немає. (Також Горгій веде міркування, про те, що сущого немає, оскільки воно не єдине, не множинне).

2. Якщо навіть суще існує, то воно не мислиться, оскільки мислиме не тотожне сущому, інакше б існували в реальності Сцилла і Химера.

3. Якщо суще і мислиться, то воно невимовне для іншого, оскільки висловлюємось ми за допомогою слів, а слово не тотожне предмету, який воно визначає, і не може його пояснити, оскільки навпроти, слово ми пояснюємо, вказуючи на предмет.

До царини логічного мислення заглиблювались **Піфагор** (бл. 570–бл. 496 до н.е.), **Зенон** з Елеї (490–430 до н.е.), **Демокрит** з Абдери (460–370 до н.е.), **Сократ** (469–399 до н.е.), **Платон**, а також яскраві математики **Теодор** з Кирени, **Гіпократ** з Хіуса, **Євдокс** з Кніди, піфагорійці та представники платонівської школи.

Аристотель досить ретельно досліджував особливості софістичних вивертів і спростувань. Він зазначав, що число предметів і речей необмежене, а число слів і імен – обмежене. Тому одне й те ж слово і одне ім'я можуть мати багато значень. Таким чином, досвідчені люди вводять в оману тих, хто не вміє користуватись словами.

Софісти воліють здаватись мудрими, шукають вигоди від удаваної мудрості. Тому Аристотель вважав за потрібне дослідити типову аргументацію софістів. Аргументи *повчальні* походять від власних начал науки і від їх розуміння тим, хто відповідає. Цим аргументам слід виявляти довіру. Аргументи *діалектичні* доводять від правдоподібного до одного з членів протиріччя. Аргументи *запитальні* (випробувальні) – це такі, що спираються на положення, які той, хто відповідає, вважає правильними. Аргументи

еристичні спираються на судження, які здаються правдоподібними.

Аристотель вбачає п'ять цілей софістів у їх суперечках, які частіше ведуться заради самих суперечок і заради бажання будь-що здолати супротивника. По-перше, софісти мають намір створити видимість того, що вони спростовують. Наприклад, «П'ять – це два і три. Таким чином, п'ять – це парне і непарне». «Якщо Кориск не те ж, що Сократ, а Сократ – людина, Кориск не те ж, що людина». По-друге, софісти схильні довести, що їх співбесідник говорить неправду. Наприклад, «Кого слід слухатись – мудрих чи свого батька». По-третє, софісти воліють привести співбесідника до того, що не узгоджується із загальноприйнятим. Ну ось, скажімо, «Що ліпше – потерпати від несправедливості чи завдавати шкоди іншому?» Питання непросте. Адже щаслива людина обов'язково справедлива? І тиран також щасливий? По-четверте, софісти мали на меті примусити співбесідника припускатися огріхів у промові. Наприклад, таке безглузде запитання: «Чи існує потяг до задоволення?» Але, «Вже потяг – це прагнення задоволення!» Таким чином, одне й те ж повторюється. По-п'яте, софісти намагалися примусити свого візаві часто говорити одне й те ж, тобто повторюватись. От погляньте, «Чи добре вивчати те, що знати добре?» Але знати погане добре! Таким чином, «Погане – добрий предмет для вивчення!» Або ще таке: «Чи топчуть ногами те, що проходять?» Так. «Але хтось ходив цілий день!»

Створення ж логіки як науки, на противагу софістиці, відбувалось впродовж IV ст. до н.е. мислителями мегарської школи, а більш ґрунтовно, узагальнено *Аристотелем* із Стагіри (384–322 до н.е.). Саме Аристотель першим відокремив логічні форми мови від її змісту, відокремив логічне від риторичного. Він з гордістю заявляв, що нова дисципліна, для якої в нього так і не знайшлось єдиної назви – його дітище, що в цій галузі «у наявності не було зовсім нічого», «ми не знайшли нічого такого, що було б сказано до нас, а повинні були самі створити її з великими витратами часу й сил»¹.

Велика заслуга Аристотеля в тому, що йому вдалося зробити прийоми систематизації й кодифікації предметом наукових до-

¹ Див.: Аристотель. О софистических опровержениях // Сочинения в 4 т. – Т.2. – М., 1978. – С. 591-593.

сліджень, а саме прийоми розмірковування як цілісні утворення, а не лише як ті чи інші компоненти мислення.

Різними міркуваннями і принципами керувалися у своєму представленні логіки як інструменту пізнання схоласти в XII-XIII ст. Важливий внесок у розвиток логіки зробив **Раймонд Луллус** (1235–1315), якому належить створення «логічної машини». Завдячуючи цьому пристрою, з двох певних (відібраних Луллусом!) суджень, можна було отримати цілком логічний висновок. Список мислителів, які продовжували справу формування науки логіки можна продовжити. Серед них **Леонардо да Вінчі**, **Френсіс Бекон** (1561–1626), **Галілео Галілей**, **Томас Гоббс**, **П'єр Гассенді**, **Рене Декарт** з його учнями. Беззаперечно, важлива роль у розбудові логіки належить **Готфріду Ляйбніцу** (1646–1716), завдячуючи праці якого формальна логіка збагатилась четвертим законом і набула сучасного вигляду. Він же створив і першу механічну обчислювальну машину (арифмометр), якою довгий час користувалися бухгалтери і касири. До поглиблення сутності і предмету логіки в різних її аспектах долучились також **Джон Стюарт Мілль** (1806–1873) і ряд філософів до XIX ст. включно. У XX ст. подальший розвиток логіки привів до виникнення математичної та інших «неформальних» логік, завдячуючи теоретико-методологічному підґрунтю яких шаленими темпами почала розвиватись обчислювальна техніка від Великих обчислювальних машин до персональних комп'ютерів.

Отже, можливість формалізації логіки розумового процесу, підмічена свого часу ще Раймондом Луллусом і Готфрідом Ляйбніцем, породила нове бачення світу, стала могутнім чинником математизації науки і комп'ютеризації життя. Але це вже особлива сфера застосування логіки, про що варто говорити окремо.

Творцем логіки як науки, яка сприяла утвердженню основи для красномовства, справедливо вважають Аристотеля. Саме його логіка і риторика мали панівне значення в давнину і в середні віки, в епоху схоластичної філософії. Уже пізніше учні Рене Декарта видали логіку (1662), відому як логіка Port Royal. Численні ж підручники і посібники з риторики поширювались в університетах і монастирських школах, починаючи з XV ст. Зокрема й досі в академічних бібліотеках України знаходяться сотні авторських логік і риторик, написаних впродовж останніх п'яти століть. У

багатьох з них знаходимо розділи, присвячені критиці софістичних вивертів.

Для більшого унаочнення сутності софістики, яка практично тисячоліттями панує свідомо чи несвідомо у людських стосунках, отримуючи свій зловистий зиск, автор-укладач зробив переклад українською мовою важливої роботи Аристотеля «Про софістичні спростування». Знайшовши у собі мужність прочитати цю невелику працю античного енциклопедиста, читач матиме можливість усвідомити, як часто в житті нам доводиться стикатись з реальними проявами софісти, як часто ми потерпаємо від того, що не знаємо начал. Хочу також звернути увагу на ту обставину, що цю працю чомусь жодного разу до 1978 року не було перекладено і надруковано не тільки в СРСР, а й навіть у царській Росії. І це при тому, що основні праці Аристотеля було перекладено на російську мову впродовж 1840–1880-х років. Утім, відомо, що застосуванню софістичних прийомів в агітаційно-пропагандистській роботі досить активно навчали вищий ешелон радянської партійної номенклатури. Але чи посилялись при цьому на Аристотеля?

Розділ 2.

ИНФОРМАЦІЙНО-ВІРТУАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ: НАЧАЛО

Виникнення нової цивілізації ми можемо спостерігати сьогодні в ситуації певної відстороненості від витоків її, оскільки децю прояснилися обставини виникнення, основні чинники її розвитку тощо. Нова цивілізація, яку Олвін Тоффлер назвав Третьою Хвилею, очевидно, виникла в 1950-і роки в індустріально розвинених США як цілісний комплекс нових соціально-економічних і морально естетичних складових суспільного життя. Оновлене суспільство постає з новими сімейними стосунками, змінами в стилі життя, в матеріальних і моральних нормах життя, в любові, в змінах в економіці, з новою якістю політичних конфліктів, з новими взаєминами в міжконфесійній, міжнаціональній, міждержавній сферах. Нарешті, і це мабуть, найголовніше, відбуваються суттєві зрушення у свідомості і світогляді величезних мас людей.

Але соціально-економічні процеси в різних країнах відбуваються зі значними відмінностями: В одних країнах вони суттєво радикалізують форми життя, в інших країнах має місце подальша консервація існуючих форм життя. Звідси, вочевидь, і почалося те, що нині прийнято називати конфліктом цивілізацій, тим самим визнаючи одночасне співіснування декількох цивілізацій, які спираються на різні системи цінностей, насамперед моральних і релігійних. Природно, що і саме вживання поняття «цивілізація» в різних контекстах припускає різне розуміння і відмінності в його змісті.

У 1970-і роки бурхливо розвиваються соціально-футурологічні концепції та моделі розвитку суспільства. Науковий плюралізм явив світові різні версії майбутнього суспільства:

1. *«посткапіталістичне»* Ральфа Дарендорфа (1929-2009), автора теорії соціального конфлікту;

2. *«постіндустріальне інформаційне»* Деніела Белла (1919-2011),

3. *«постцивілізаційне»* Кеннета Еварта Болдуїнга (1910-1993);

4. *«нове індустріальне»* Джона Кеннета Гелбрейта (1908-2006), прихильника американського лібералізму;

5. *«індустріальне у фазі зрілості»* Реймона Арона (1905-1983);
6. *«просунуте індустріальне»* Герберта Маркузе (1898-1979);
7. *«надіндустріальне інформаційне»* Олівна (Елвіна) Тоффлера (нар. 1928);
8. *«технотронне»* Збігнева Казімежа Бжезинського (нар. 1928) та інші.

Автори зазначених концепцій керувалися загальною методологічною установкою, в центрі якої було визнання необхідності реіндустріалізації, тобто необхідна така нова індустріалізація, за якої наука і техніка стануть гуманістичними і не будуть руйнувати природного в людині і в самому оточуючому природному середовищі. Більш того, передбачалося, що наука і техніка в нових умовах будуть сприяти утвердженню загальнолюдських цінностей, а тим самим подоланню існуючих у суспільстві суперечностей, а по тому і виживанню людства.

Сама специфіка розуміння «постіндустріального» полягала в усвідомленому і свідомому русі до технотронного, надіндустріального суспільства, в якому значна частина енергії суспільства спрямовується на сферу споживання, послуг та комунікації, тобто на непромислову сферу. Апологети постіндустріального суспільства вважали його інформаційним, яке приходить на зміну виробничо-трудовому. Відтак, інформація стає вирішальним фактором організації суспільного життя. Суб'єктивний фактор, який має посприяти перетворенню суспільства на нових засадах, теоретики постіндустрізму вбачали у переконаності та готовності громадських організацій та окремих індивідів брати участь у цій величній справі перетворення.

Майбутнє людства найбільш радикально налаштовані футурологи постіндустріального суспільства бачили швидше в обнадійливому світлі. Олвін Тоффлер у своїй програмній роботі «Третя хвиля» (1980) цю саму третю хвилю світової цивілізації ототожнював з комп'ютерно-інформаційним її образом. В чому особливості «третьої хвилі»? У тому, що третя хвиля – це комп'ютер, біологічна революція, зміна видів енергії, новий геополітичний баланс у світі, повстання проти патріархальності, відеоігри, прагнення до децентралізації, пошуки індивідуальності тощо. О. Тоффлер виявив глибокі процеси диверсифікації (диференціа-

ції) в сучасному західному суспільстві: з'являється маса спеціалізованих журналів і газет, зростає число радіостанцій, пішла на спад влада всемогутнього централізованого телебачення, з'являється кабельне телебачення з можливістю двостороннього зв'язку, втрачається звичне однобічне розуміння явищ. Саме в цей час виникла так звична нам сьогодні *«блін-культура»*: короткі інформаційні тексти, уривки з пісень, мультиплікаційні заставки, різноманітні колажі. Основні риси радикальної перебудови, що відбувається у світі, Тоффлер побачив у декількох аспектах. По-перше, – це гнучкі інформаційні технології. По-друге, – відбувається демасифікація суспільства, в ньому виникають безліч груп «за інтересами». По-третє, очікувана нова демократія забезпечує участь громадян у формуванні моделей свого майбутнього. По-четверте, виникають загальні світові ринки з вільним переміщенням товарів, ідей, культури, людей. Звідси завдання урядів: навчити людей зустріти майбутнє.

Герберт Маршалл Маклюен (1911-1980) став широко відомим як дослідник впливу електричних та електронних засобів комунікації на людину і суспільство. Зокрема він уважав, що у людства є перспектива жити в «глобальному селі», яке призведе до абсолютної незгоди з усіх питань, саме тому, що життя людства буде перекроєне електронною революцією. Супутниковий зв'язок, кабельні мережі та персональний комп'ютер призведуть до принципово нового стану цивілізації і культури – до глобального гіперінтелекту (індустрії даних і знань). Комп'ютеризація створює технологічну основу інформатизації суспільства, яка веде до «комп'ютерної демократії», де справжньою владою стає інформація. Тим самим, роль інформації в суспільстві тотожна соціальній революції. Отже, той, хто володіє інформаційно-комунікаційними мережами, той володіє суспільством!

Оптимісти постіндустріального перебудови світу вважали, що інформаційно-комп'ютерна революція зробить-таки світ «глобальним селом», але саме це дозволить поєднувати переваги міського комфорту з корисністю сільської природи. О. Тоффлер пише про «електронний дім» у вигляді котеджу з земельною ділянкою, який оснащено електронною технікою, виробничо-побутовою автоматикою, доступом до комунікаційних мереж. Він переконаний, що низку видів виробничої діяльності можна виконувати за допомогою інформаційних систем вдома. Послуговуючись такими іде-

ями, японські проєктанти передбачили навіть будівництво інформаційних міст на 200-250 тис. чоловік з повним набором благ дарованих інформаційно-комп'ютерними технологіями.

Сьогодні значною мірою вирішені, як вважають західні соціологи, матеріальні проблеми людського існування в постіндустріальному світі. Але занепокоєння і незадоволення західної людини продовжує залишатися як екзистенційно невід'ємний елемент її життя. І пов'язано це з особливостями розвитку культури та ідеології. Ідеологія служить обґрунтуванню і апологетиці, вона відноситься до тієї частини культури, яка глибоко зацікавлена в зміцненні і захисті переконань і цінностей, в той час як наука є діагностом і критиком у вимірюванні культури.

Знаменно, що Олвін Уорд Гоулднер (1920-1980) – один із авторитетних західних ідеологів, – неодноразово виступаючи в дебатах з проблем культури та ідеології в Кембриджському університеті, зосереджував увагу на особливостях сучасного етапу розвитку і на значенні ідеології в житті суспільства. Досліджуючи роль бюрократії в сфері промисловості, а також стан і тенденції розвитку світової соціології, Гоулднер зазначав, що до останнього часу ідеологія поширювалася за допомогою відносно високоосвіченої читаючої еліти. Передавалася ідеологія більш широкій публіці за допомогою *письмових інтерпретацій* «популярної» ідеології в газетах, часописах, усіляких проспектах, а також безпосередньо в розмовах, в кафе, в класних кімнатах, в лекційних залах або на масових мітингах. Нині ж значно посилюється нелінгвістичний і образотворчий компоненти ідеології, оскільки суттєво зросла роль кіно, телебачення і, нарешті, комп'ютеризованих систем масової інформації.

О.У. Гоулднер уважав, що в попередні епохи ідеологія завжди несла в собі якусь частку раціональної соціальної критики, тому люди прагнули до участі у визначенні соціальної мети і певною мірою були готові до її зміни. В сучасних умовах кіно і телебачення дають можливість тільки пасивно спостерігаючи оцінити щось, не ставлячи за мету зробити щось або змінити. Свідомість «нинішньої маси» тепер формується більшою мірою радіо, кіно і телебаченням і ці люди відчувають більший вплив «індустрії свідомості», ніж «апарату культури», підкреслює соціолог Гоулднер.

Зауважимо, що апарат культури швидше несе «погані новини», серед яких економічна криза, політична корупція, класові,

етнічні, расові, конфесійні упередження. Індустрія свідомості, навпаки, поставляє надії, професійно спостерігає і випинає «світлі» сторони життя. Реально переважна маса людей знаходиться під прямим впливом індустрії свідомості. Апарат культури організовується головним чином в університетах і навколо них і знаходиться під постійною загрозою опинитися в ізоляції від більшості суспільства.

Утім, ХХ століття, творча суспільна свідомість якого трепетно досліджувала «новації» тоталітаризму в численних його тенденції та проявах, ознаменувалось появою песимістичних концепцій суспільного розвитку. Песимістичні настрої найбільш вражають в жанрі антиутопій, які яскраво малюють перспективи тоталітарних і антигуманних форм державного устрою. Саме такими постають «1984» Джорджа Оруела, «Ми» Євгена Замятіна, «Піднесення меритократії» Мішеля Янга і ряд інших.

Сучасне буття людства суттєво ускладнилось, стало більш суперечливим, його важко укласти в якісь логічні рамки, з точки зору традиційного мислення, а тому і породжує при спробах витлумачити його теоретично часом надто довільні концепції. Мабуть, найвпливовішою з найбільш поширених концепцій-химер в останні десятиліття виступає постмодернізм, характерні художні образи якого достатньо виразно демонструють різноманіття форм відчуження у сучасному суспільстві.

Безумовно, широко поширеним сьогодні стало і поняття «глобалізація», поза полем дії якої немислиме ані сучасне економічне, ані геополітичне мислення. Можна сказати, що навіть визнанням авторитетам жанру антиутопій багато чого з того, що відбувається нині, і не снилося. Але якраз це і виявляється лише частковостями зовнішнього нашого існування.

Розмірковуючи про сучасний етап глобалізації, важливо акцентувати увагу на головному, що випробовується сучасним постіндустріальним суспільством: в глибинах свого ідеологічного підґрунтя суспільство все частіше виявляє відсутність мети, задовольняючи все зростаючі, але повсякденні потреби. Тут слід констатувати, що поширене бажання урядів і народів країн з високорозвиненою індустрією «бути сильними» зовсім не означає, що бути сильним і бути цілеспрямованим зовсім не свідчить про внутрішню узгодженість. У цих умовах більш комфортно почуваються мешканці з традиційними ціннісними установками, більш прихи-

льні до природного життя. Такі системи цінностей знаходять відображення в певних доктринах, наприклад, в «Зеленій книзі». Природно й те, що такі доктрини сьогодні неприйнятні в принципі, тим паче країнами з глобалізованою постіндустріальною економікою.

Глобалізація – явище історичне, в попередніх своїх формах вона послаблювала бар'єри спочатку між окремими народами і культурами, а пізніше, – між суверенними державами. Нині глобалізація перетворює внутрішні соціально-економічні відносини, руйнує культурні табу, жорстко відсікає усілякий партикуляризм, не упускає можливості покарати неефективність, користується нагодою всіляко заохочувати лідерів ефективності. У той же час глобалізація поглиблює відчуження: а) між країнами з різними релігійними, етнічними та культурними традиціями; б) між людьми з різним рівнем освіти і різним світоглядом; в) між різними поколіннями людей, які по-різному сприймають динаміку комунікацій і виховані в різних системах масової культури.

Глобалізація не зводиться лише до ринкових і економічних параметрів, бо найважливішими в плані прояву її наслідків виявляються культурно-інформаційні наслідки, які також відіграють вирішальну роль у формуванні обставин буття людини. Під впливом пропагованих засобами масової комунікації стереотипів і цінностей, які в переважній більшості випадків мають комерційну природу, відбувається відчуження людини від навколишнього світу, перебуваючи в якому людина часто відчуває себе незатишно.

Сучасну людину в суспільстві третьої хвилі оточує світ техніки, який став у якомусь сенсі чи не самодостатнім, але точно непередбачуваним у своїй перспективі. Парадоксально, але світ техніки породжує ще й ілюзію простоти, оскільки все більша маса людей виступають всього лише споживачами послуг технічних пристроїв, не замислюючись над особливостями процесів, що відбуваються всередині, в «чорному ящику».

Світ техніки породив природу олюднену. Не викликає сумнівів, що масове використання технічних нововведень призвело вже в середині ХХ століття до очевидного величезного техногенного впливу на навколишнє середовище індустриальних країн першої хвилі. Сьогодні очевидною реальністю стає віртуальний світ як світ, що переважно знаходиться на межі ворожій здоровому глузду. На початку виступаючи як атрибут теоретичного у фу-

ндаментальній науці, віртуальне стало сьогодні атрибутом повсякденності. Тут віртуальне – це світ фантастичних можливостей, світ удачі, торжество випадку, світ піднесення посередності над оточуючими, світ нехтування інтересами іншого. Звідси і виходить, що буття сучасної людини – це буття в чарівній невідворотності повсякденних ілюзій. Однією з таких ілюзій є «новий комунізм», витоки якого можна побачити у своєрідності сучасної фінансово-кредитної системи. У світовій економіці рухаються величезні грошові потоки, якими вона кредитується і за рахунок населення. За великим рахунком, – це «нічийні» гроші. Тим, хто їх накопичує на своїх рахунках (будучи впевнений в їх поверненні в будь-який момент), вони сьогодні ще не потрібні. Але ці гроші реально існують для тих, хто нагорі фінансової піраміди ними користується сьогодні і визначає з їх допомогою сьогоднішню і прийдешню велику політику. Щоправда, ми спостерігаємо як періодично десь виникають скандали, пишуть про корупцію у вищих ешелонах влади, терплять «несподіваний» крах зубри американської, західноєвропейської чи південно-східної економіки. І чим далі, тим більша кількість «своїх» буде безоплатно користуватися цими запозиченнями. Чим не комунізм?

У руслі виникнення нової цивілізації Третьої Хвилі, в якій багато форм взаємовідносин між людьми відрізняються від тих, що традиційно формувалися впродовж кількох століть Другої Хвилі, виникає і нове бачення історії. Науковці пишуть про «кінець світу», або в певному політичному вимірі, або в техногенно-екологічному, або у військовому (третя світова війна), або в космічному, оскільки вже давно відслідковують вірогідність падіння на нашу планету небесного тіла небезпечного розміру. Той факт, що настільки значне число людей сьогодні одержима ідеєю «кінця світу», є далеко не випадковим. У певному сенсі це вельми сумна обставина, бо всі екстравагантні форми, в яких виявляється ця ідея, всі релігійно-месіанські рухи, всі типові для нашої доби прояви неврівноваженості і дисгармонії лише посилюють перспективу загального хаосу.

Але як би там не було, факт залишається фактом, і одержимість ідеєю «кінця світу» сьогодні наявна і очевидна, що можна пов'язати зі станом загального неспокою, в якому перебувають сучасні люди. Невизразне передчуття дійсно близького кінця спонтанно діє на уяву деяких людей, природним чином породжуючи

дикі і грубо матеріальні образи, що виражаються потім у згаданих екстравагантних месіанських рухах. Було б невиправданим спрощенням заперечувати обґрунтованість цих передчуттів існуючою реальністю, навіть якщо передчуття смутні і сприяють хибним інтерпретаціям і деформації уяви. Яким би не був характер прийдешніх змін, але їх наближає відчутна криза основ, яка з необхідністю веде до чогось нового, чого досі не було в суспільстві.

Природно, «кінець» буде не «кінцем світу» як такого, як де-хто це собі уявляє в глобальних масштабах. Він охопить якісь складові суспільних відносин, він змінить ту систему, яку звично називають «сучасною цивілізацією», на «нову цивілізацію». Для когось кінцем буде руйнування структури і системи цінностей саме західної цивілізації, яку переважно і звикли вважати цивілізацією.

Отже, щоб надати проблемі істинних масштабів, слід сказати, що ми, по всій видимості, дійсно наближаємося до кінця нашого світу або, іншими словами, до кінця певної епохи, до кінця даного історичного циклу, який, згідно з усіма традиційними вченнями повинен відповідати кінцю циклу космічного. Подібні події неодноразово відбувалися в минулому і, поза всяким сумнівом, будуть відбуватися і в майбутньому. Їх значущість і серйозність варіюються залежно від того, чи трапляються вони в кінці більш-менш довгих періодів, чи зачіпають вони все людство в цілому, чи якусь з його частин, чи якусь расу, чи якийсь народ. Судячи з актуального стану нашого інформаційного і глобального світу, прийдешня трансформація може стати тотальною, тобто в тій чи іншій мірі повинна стосуватись усього світу.

Розділ 3.

ІДЕОЛОГІЯ І ПРАКТИКА ПЕРЕКОНАННЯ В СУЧАСНИХ МЕДІА

Актуальний стан сучасного інформаційного і глобалізованого світу, зазнає суттєвих трансформацій у тому числі і завдячуючи впливу на нього засобів масової інформації. Аналіз змісту сучасних ЗМІ свідчить про такі їх відмінні риси: публічність, тобто необмежене коло споживачів; непряма, розділена в просторі та часі взаємодія комунікантів; односпрямованість впливу від комунікатора до реципієнта, тобто неможливість зміни їх ролей. При цьому, як відзначають Е. Макаревич і О. Карпухін, засоби масової інформації створені не тільки для передачі відомостей, інформації, але й «самі є активними учасниками суспільно-політичних та економічних процесів у суспільстві, – учасниками, що створюють ситуації, що формують настрої, думки»¹. Звідси і важлива невід'ємна властивість медіа – їх здатність впливати на аудиторію.

Як зазначає С.Г. Кара-Мурза, а він добре знає предмет аналізу, засоби масової інформації стали головним інструментом поширення повідомлень, що впливають на суспільну свідомість. Він пропонує прийняти як догму, що медіа сьогодні є інструмент ідеології, а не інформації. «Головне в їх повідомленнях – ідеї, впроваджені в нашу свідомість контрабандою. Але в якості "легенди" прикриття, приманки вони везуть на контрабандному візку і потрібну нам траву інформації»². Незважаючи на те, що мета дискурсу ЗМІ здається вже закладеною у самий термін (інформування аудиторії), засоби масової комунікації націлені не стільки на передачу інформації, скільки на передачу певних думок і, як наслідок, формування громадської думки.

Ряд дослідників змісту та ідеологічної спрямованості сучасних засобів масової інформації підкреслюють, а Т.В. Чернишова підкреслює, що в текстах медіа представлена система «стереотипів масової (громадської) свідомості, включених в коло звичних асоціацій, досить стійких незалежно від характеру інтерпретова-

¹ Макаревич Э., Карпухин О. Игры интеллигентов, или Социальный контроль масс. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – С. 143.

² Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. // www.x-libri.ru/elib/krmrz/index.htm.

ної події»¹. Такого роду стереотипи відомі фахівцям в галузі медіа, а для їх позначення часто вживають поняття «ключові слова ідеологічної системи», або «ідеологеми»². По суті ідеологеми виступають базовим поняттям публіцистичного дискурсу, тим більше, що в їх основі виявляється змістовне з філософсько-світоглядної точки зору узагальнююче поняття: частіше вживають щось, що сприймається як образ, або змістовна метафора. Подібних багато можна пригадати з часів протистояння двох систем: залізна завіса, імперія зла, вісь зла, холодна війна, соціалізм «з людським обличчям», грошові мішки тощо.

Кожна висловлена нами фраза має свою мету, своє завдання, будь то розповідь про якусь подію, чи прохання про отримання певної інформації, чи спонукання до дії. Саме тому за допомогою мови можна впливати на аудиторію. Відомо, що існує мовний вплив двох типів: відкритий і прихований. Зокрема, у класичній риторичі, способи переконання і аргументації, які відомі і описані ще в античності, цілком обґрунтовано відносять до відкритого способу впливу на співрозмовника: щодо задуму своєї промови ритор не повинен вводити аудиторію в оману. Однак, і це стає помітним в останні десятиліття, все більшого значення і актуальності набувають приховані форми впливу на суспільну свідомість. Особливо поширеною і цілком ефективною формою прихованого впливу на свідомість людини є мовне маніпулювання.

У нинішній ситуації багато дослідників³ уважають мовне маніпулювання однією з найважливіших функцій сучасних засобів масової інформації поряд з інформаційною, освітньою та рекламною. Ці дослідники, говорячи про мовне маніпулювання, вбачають у ньому «прихований мовний вплив на адресата, навмисно

¹ Чернышова Т. В. Тексты СМИ в ментально-языковом пространстве современной России. – М.: ЛКИ, 2007. – С. 231.

² Трофимова О. В., Кузнецова Н. В. Публицистический текст: Лингвистический анализ: Уч. пособие. – М.: Флинта, Наука, 2010.

³ Данилова А. А. Манипулирование словом в средствах массовой информации. – М.: «Добросвет», «Издательство “КДУ”», 2009; Михальская А. К. Язык российских СМИ как манипулирующая система // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования. Тезисы докладов Международной научной конференции. – М.: Добросвет, 2001.

вводять його в оману щодо задуму або змісту промови, здійснюване на трьох рівнях: індивідуальному, груповому і масовому»¹.

Ставлячи за мету маніпуляцію суспільною свідомістю, автори в ході створення відповідного тексту, що включає маніпуляційний дискурс, шукають у семантичному полі найбільш підходяще, на їхню думку, «нейтральне» поняття. Хоча давно вже відомо, що навіть дуже нейтральне слово у відповідному контексті може виконувати функцію активного впливу. Справа в тому, що за контрастом зі словом з яскраво вираженою негативною конотацією воно в прихованій формі передає позитивну оцінку даного явища, відображаючи точку зору, яка захищає ідеологічну систему. Навпаки, описуючи події, засуджені даною політико-ідеологічною системою, намагаються підібрати слова з негативними конотаціями, але досить емоційно наповнені. Так, поняття «миротворчий контингент» часто корелює з поняттям «каральні (окупаційні) війська». Багаторазово можна було спостерігати, і сьогодні можна бачити їх у словосполученнях, що мають політико-оціночні конотації в текстах, в яких висвітлюються зіткнення принципово різних інтересів політичних партій, або різні військово-конфлікти, а особливо, коли мова йде про терористичні акти.

В умовах нинішнього військового конфлікту на сході України з'явився новий зміст поняття «гуманітарний конвой». Усім відомо, що такі конвої мають на меті допомоги людям, які страждають від військових дій на своїй території. Ці конвої мають характер міжнародної допомоги. А в Україну російські військові під виглядом гуманітарної завозять тисячі тон справжньої військової допомоги російсько-терористичним угрупованням. І, незважаючи на реалії, які бачить весь незаангажований світ, російська пропаганда, переважно через телебачення, «доводить» своїм громадянам, а світовій спільноті через виступи на засіданнях ООН і через підкуплені ЗМІ в дружніх їй країнах, що це гуманітарна допомога знедоленим громадянам донеччини і луганщини.

Дуже показова маніпуляція суспільною свідомістю на прикладі аналізу інформаційних матеріалів про вибухи в метро в Лондоні (липень, 2005) і в Москві (березень, 2010), які були свого часу розміщені на сайті BBC News. Дані події дуже схожі по суті:

¹ Данилова А. А. Манипулирование словом в средствах массовой информации. – С. 12.

вибухи сталися вранці на декількох станціях метро двох столиць; десятки людей загинули і були поранені. Однак тон зазначених повідомлень і розставлені в них акценти істотно розрізняються. Оцінка вибухів в Лондоні і образ їх виконавців однозначні – це терористичний акт, виконавці будуть суворо покарані. З найперших повідомлень у вибухах у Лондоні бачать саме терористичний акт, що заявлено вже в самому заголовку – «London rocked by terror attack». При цьому в інформаційному повідомленні слова терорист і терор кілька разів повторюються. А прем'єр-міністр Англії Тоні Блер заявив, що цілком зрозуміло, що мав місце ряд терористичних актів, тому «Ми не підемо на поступки терористам, ми їх знайдемо, і вони постануть перед судом». У повідомленні підкреслено, що цей варварський акт, це звірство було заплановано на час проведення саміту «Великої вісімки», яка зібралася, щоб спробувати допомогти вирішити питання бідності в Африці. Звідси підспудно слідує протиставлення варварів і цивілізованого світу, який несе добро.

Що ж стосується вибухів у московському метро, то в повідомленні BBC News слів терор і терорист немає ані в заголовку, ані в тексті. Однак там фігурують поняття бомбісти-смертники, озброєні групи. Повідомляється, що російські служби безпеки пов'язують смертників, які підірвалися в метро, з воєнізованими угрупованнями з Північного Кавказу і наголошується, що попередні вибухи смертників в столиці здійснювали ісламістські повстанці, які борються за незалежність Чечні від Росії. У підсумку виходить, що вибухи в лондонському метро однозначно зробили варвари-терористи, а це не що інше як виклик усьому цивілізованому світу, тому з ними ведеться війна. У Москві, навпаки, це – «борці за незалежність». А як оцінити їх дії, читач повинен вирішити сам: чи то засудити, чи то поспівчувати смертникам-самогубцям.

Настільки ж неоднозначно, хоча, напевно, правильно було б сказати, що політико-ідеологічно однозначно, було оцінено дії, наприклад, антигрузинських сепаратистів: коментуючи факт відокремлення Абхазії та Північної Осетії від Грузії, регулярно використовували у медіа прикметник **breakaway** (відкололися). Подібні мовні засоби впливу широко використовуються для того, щоб формувати у аудиторії ставлення до цілих країн, а також запроваджуваної ними політики.

У російській політико-публіцистичній літературі відзначаються приклади подібного маніпулювання громадською думкою, які далеко не поодинокі. Так, в інформаційному повідомленні, опублікованому в газеті «The New York Times» 1 квітня 2010, ватажка терористичного угруповання Доку Умарова, який узяв на себе відповідальність за вибухи в московському метро, визначають як чеченського польового командира, верховного главу армії, воєначальника, військового, воїна тощо. Знаменно, що всі ці визначення даються з позитивно-оцінною конотацією. Те ж характерно і для інформаційних повідомлень про терористичний акт в аеропорту Домодедово (січень, 2011): «Лідер північнокавказьких бойовиків Доку Умаров узяв на себе відповідальність за теракт в московському аеропорту «Домодедово»¹. Незважаючи на те, що англомовні медіа досить докладно повідомляють своїй аудиторії про всі злочини Доку Умарова, вони імпліцитно формують швидше нейтральне до нього ставлення. Навпаки, російські засоби масової інформації, використовують емоційно-оцінні засоби, висловлюючи з приводу цього і подібних повідомлень підкреслено негативне до Доку Умарова ставлення².

У ситуації російсько-українського військового конфлікту, коли майже щоденно ми отримуємо інформацію про те, що на територію Донецької чи Луганської області заїхали 20 чи 30, а буває, що і сотня одиниць російської військової техніки, дивує заява В.В. Путіна в інтерв'ю німецькому телеканалу ARD 17 листопада 2014 р.: «Зараз на сході України відбуваються бойові дії. Центральна влада України послали туди армію, застосовують навіть балістичні ракети. Хто-небудь про це говорить? – Звернувся він до свого співрозмовника. – Ні слова». «Це що означає? Це про що говорить? Це говорить про те, що ви хочете, щоб центральна влада України всіх там знищила, всіх своїх політичних супротивників і опонентів? Ви цього хочете? Ми не хочемо. І не дозволимо», – підсумував глава держави.

«Звідки у них і бронетехніка, і артилерійські системи?» – Звернувся Путін до журналіста, який попросив прокоментувати

¹ См.: www.lenta.ru/news/08.02.2011

² Ларина Т. В., Озюменко В. И., Пономаренко Е. Б. Языковые механизмы манипулирования общественным мнением в английских и русских информационных текстах // Вестник РУДН. – 2011. – № 2. – С. 44.

заяву Києва, що Росія нібито «підтримує сепаратистів», спрямовуючи на Україну озброєння. «У сучасному світі люди, які ведуть боротьбу і які вважають цю боротьбу справедливою для себе з їх точки зору, завжди знайдуть озброєння», – відповів президент Путін. І це тоді, коли новітня зброя має російське маркування і очевидні шляхи її постачання разом з російськими військовими.

Подібні приклади знущань над здоровим глуздом можна продовжити, але і так зрозуміло, що існують певні техніки і способи маніпулювання суспільною свідомістю. Юлія Латиніна наводить ряд таких способів¹:

1. Подія, якої немає. Найпростіше, що можна зробити з подією, – це не згадати її зовсім. Для нинішніх російських ЗМІ (на жаль, для деяких і українських) – це досить поширений засіб.

2. Шукайте другу половину. Часто нам повідомляють не про саму подію, а про її половину. Наприклад, сенатор від Башкирії Ігор Ізмєстєв мав маєток навпроти резиденції Путіна, його гучні вечірки не подобалися президенту. Ізмєстєву запропонували продати ділянку і він звернувся до Райффайзен Банку з проханням оцінити ділянку. Аж тут Роскомприроди знайшло, що будинок Ізмєстєва стоїть занадто близько до берегової лінії. Про боротьбу Роскомприроди проти олігарха розкажуть і покажуть, а от про його сусідство з президентом – замовчать.

3. Подія і гарнір. Відокремлюйте подію від словесного гарніру. Наприклад, найчастіше принцип гарніру використовується, коли йдеться про міжнародні новини. Якщо нам повідомляють про чергові чвари на Близькому Сході, то повідомляють і про те, яку ініціативу при цьому висунула Росія. Уважно стежте за словами: ключове слово не «висунуто» і не «обговорюється», а «була прийнята». Висунути ініціативу може кожен, а питання в тому, щоб ініціатива була прийнята, а ось цього з російськими ініціативами якось не трапляється, що ми спостерігаємо впродовж усього протистояння Росії з Заходом у 2014 році.

4. Вимагайте продовження! Будь-яка справжня подія має продовження. Але зовсім інша справа піар-акція: вона не має продовження. Тому, коли вам оголосили про якусь гучну подію, пильнуйте її продовження. Іноді сам факт відсутності продовження

¹ Латынина Юлия. Как СМИ манипулируют общественным сознанием // <http://newsland.com/news/detail/id/281192/>

дозволяє стверджувати, що і початкова подія була чистим оказамілюванням. Скільки разів ми чули від нардепів про скасування їх недоторканості. І що насправді?

5. Принцип теплових пасток. Якщо подія стала публічною і заперечувати її вже не можливо, на телебаченні дуже часто починають обговорювати не саму подію, а відстрілювати навколо теплові пастки-версії.

6. Дивіться, котра година. Улюблене заняття особливого російських державних каналів телебачення, – це повідомляти про події, які ще тільки мають відбутися. Наприклад, там розповідають, що фільм «Італієць» може виграти «Золоту гілку» в Каннах, а російська і зарубіжна православні церкви ось-ось об'єднуються. Людина не звикла, щоб при ній висловлювалися в майбутньому часі. Але ми звикли, що всі романи пишуться про звершене. У новинах по неувважності можна не помітити майбутнього часу і прийняти припущення за факт.

7. Про офіційні заходи розповідають значну частку ефірного часу. Утім, все, що сказано на офіційних заходах, можна помножити на нуль або, за бажанням, на нуль же розділити. Якщо вам розповідають про те, що іранська делегація виїхала з Росії через день переговорів, і кажуть, що «переговори продовжаться», не звертайте уваги на слова, а звертайте увагу на факт від'їзду. Делегація може повернутись через п'ять років.

8. Перенормування. Потрібне воно ось для чого. Якщо ви почнете відповідно до рівняння квантової електродинаміки вираховувати масу і заряд електрона, то в першому наближенні у вас вийде реальна величина, а в міру додавання в рівняння нових членів вийде дурниця і нескінченність. Наприклад, нам починають пояснювати, що незалежне телебачення – це дуже дорого, що для цього доведеться кожному платити абонплату, шукати чесних журналістів, які готові працювати за невелику платню тощо, то це все дійсно так, але ж несуттєво порівняно з небажанням можновладців бачити незалежне телебачення.

9. Граматика новин. Дивіться на новину, як на пропозицію. Розбирайте її за правилами граматики. Дивіться, де підмет, а де додаток, в якому часі стоїть дієслово і які обставини способу і місця дії. У новинах часто намагаються поміняти місцями підмет і додаток, тобто об'єкт і суб'єкт дії. Якщо вам кажуть: «Російський МЗС відреагував на факт падіння північно-корейської ракети на

територію Росії», – це слід перекласти так: корейці запустили ракету. Вона впала. А ми пізно отямались. На падаючу ракету взагалі-то повинно реагувати не МЗС, а система протиповітряної оборони.

З цього пункту повернімось до вже цитованої прес-конференції В.В. Путіна¹. Путін підкреслив, що мінські домовленості виконуються не в повній мірі. За його словами, досягнута в Мінську угода стала можливою «тільки тому, що ми, Росія, активно включилися в цю роботу, провели роботу і з ополченням Донбасу, тобто південного сходу України, переконали їх у тому, що вони повинні піти на певні домовленості». «Якби ми цього не робили, цього б просто не відбулося», – зазначив президент РФ. Тобто, переговори відбулись (ракету запустили). А через кілька хвилин він же говорить про те, що на сході України потрібно створити умови для початку політичного діалогу (ракета впала, а ми не доглядили?). То від кого ж залежить продовження діалогу?

Широкий спектр сучасних засобів інформування, як свідчить практика ЗМІ, чинить все більш потужний вплив як на вільний вибір кожним громадянської позиції, так і на розмежування соціальних позицій окремих груп громадян. Журналісти-практики і дослідники ідеологічної складової в історії журналістики наголошують на тому, що в питаннях «впливу на свідомість» і «маніпулювання свідомістю» чи не чільна роль належить мовним засобам подачі відповідної інформації.

Дослідники відзначають, що до початку ХХІ століття, в епоху, яка характеризується активним розвитком медіапростору, функція переконання почала витісняти інші функції мови, і засоби масової інформації перетворюються на засоби впливу на маси. Інтерпретація знань про навколишній світ відбувається в будь-якому викладі подій, поки відбувається передача інформації в суспільстві, проте спотворення наростає на етапі споживання інформації під впливом комунікативних умов її прийому та індивідуальних особливостей сприйняття, властивих одержувачам медійних послань. Навмисно чи ні, але ЗМІ пропонують своїй аудиторії моделі як мовної, так і соціальної поведінки, які потенційно можуть спотворити картину світу адресата.

¹ <http://itar-tass.com/politika/1576350>.

«Лінгвістика переконання», навіть агресивного (на прикладі сучасної Російської Федерації) поступово стає невід'ємною частиною публіцистичного дискурсу. При цьому, зважаючи на фактичну відсутність в аудиторії російських ЗМІ рефлексії на продукт діяльності мас-медіа, масштаби впливу на суспільну свідомість стають вражаючими. На цьому тлі виникає природне запитання про те, якою мірою і з якими цілями учасники сучасних інформаційних процесів вдаються до мовного маніпулювання. Під цим терміном вчені розуміють прихований інформаційно-психологічний вплив за допомогою мовних засобів, який націлений на спонукання людини до дій, які відповідають системі цінностей, що панують у суспільстві взагалі.

Очевидно, в основі мовного маніпулювання лежать такі психологічні та психолінгвістичні механізми, які змушують слухача або читача некритично сприймати мовне повідомлення, сприяють виникненню в його свідомості очікуваних уявлень про обговорюваний предмет. У практичному аспекті журналістської роботи мовне маніпулювання зводиться до відбору та використання таких засобів мови, за допомогою яких стає можливим вплив на реципієнта. В даному випадку відбувається заміна переконання навіюванням, яке досягається як повторюванням одного й того ж з різними акцентами, так і створенням емоційного підтексту висловлювання. Підбір лексичних засобів дозволяє розставити необхідні автору смислові акценти.

Контекст новини містить оцінну лексику і завуальовані аргументи, причому ця «оцінка» дається в формах-штампах, які відсилають свідомість до архетипних образів і моментально фіксуються нею. Така організація мовної інформаційної «картинки» відкриває можливості для формування ілюзії самостійності зроблених адресатом висновків.

Способи мовної дії, властиві мовному маніпулюванню, різноманітні: за ключовими в тексті словами можуть бути закріплені не характерні раніше для них конотації, бажане враження може бути досягнуто за допомогою стилістичних фігур:

Цитування робить можливим і застосування хибної аргументації: коментатор навмисно використовує в якості аргументів для доказу тези доводи, які побудовані з порушенням логічних законів. Типовий приклад – порівняння, за допомогою якого мовець відступає від початкової тези або ж повністю замінює її.

Часто журналісти доказ будують із створенням образного, але помилкового логічного зв'язку між тезою і аргументом. В якості аргументації використовується набір доводів, що мають смисловий зв'язок з тезою, але ніяк її не підтверджують.

Іншим ефективним засобом впливу на свідомість аудиторії служить створення в тексті пресупозиції. У цьому випадку семантична інформація, важлива для мовця, подається не як нове знання, яке вимагає раціонального аналізу, а як щось заздалегідь відоме. Такий прийом дуже часто зустрічається в рекламних роликах: споживачеві пропонують скористатися товаром, який має якусь особливу якість, у порівнянні зі звичайним аналогом. Наприклад, ми виготовляємо майонез на *справжніх* жовтках, або майонез на *перепелиних* яйцях. У новинних матеріалах пресупозиція стає свосереднім маркером, який акцентує увагу на ніби звичному об'єкті, але зі специфічними характеристиками, якими автор його наділяє.

Отже, дискурс медіа постає дійсно складним комунікативним явищем, здатним маніпулювати громадською думкою. Засоби масової інформації, виступаючи посередником між реальністю і аудиторією, є інструментами впливу на процес сприйняття дійсності. Вони не тільки інформують свого масового читача (слухача, глядача), але часто спотворюють дійсність, події довантажують усілякими оцінками, транслиують хибні думки, ідеї та уподобання і тим самим задають вектор бажаного сприйняття повідомлень.

Слід визнати, що мовне маніпулювання вже стало невід'ємною частиною практики засобів масової інформації. Воно повсякчас виявляє потужний комунікативний ресурс нав'язування певних стереотипів, суджень і моделей поведінки виключно в односторонньому порядку, оскільки зворотній зв'язок практично відсутній, а якщо інколи і є, то поверховість і некомпетентність його носіїв легко нівелюється підготовленими фахівцями. Щоб це траплялось усе рідше і слід виховувати в собі здатність протистояти тим ЗМІ, які нав'язують хибні уявлення про життєві явища і процеси.

Розділ 4.

ІДЕЇ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПОСТМОДЕРНІЗМІ

Філософія постмодернізму ХХ ст. стала важливим чинником, який стимулює дослідження особливостей соціальної комунікації та персонального спілкування в сучасному світі. Як знакове явище філософія постмодернізму постала в літературно-публіцистичних і філософських працях Джона Фаулза (1926-2005), П'єра-Фелікса Гваттарі (1930-1992), Жюльєна Дельоза (1925-1995), Жана-Франсуа Ліотара (1924-1998), Жоржа Батая (1887-1962), Жака Дерріди (1930-2004), Мішеля Фуко (1926-1984), Роланда Барта (1915-1980), Річарда Рорті (1931-2007) та інших мислителів ХХ століття¹. Значного відображення зазнала ця тема і в працях українських та російських вчених, серед яких можна відзначити М.М. Бахтіна, Ю.М. Лотмана, О. Забужко, О.С. Переломової, І.В. Арнольда, О.А. Бабелюк, Ф.С. Бацевича та ін.²

¹ Див.: Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Ролан Барт ; [пер с фр.]. – М., 1989; Делёз Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? / Делёз Ж., Гваттари Ф.; [пер. с фр. С. Н. Зенкина]. – М.; СПб., 1998; Лиотар Ж.- Ф. Состояние постмодернизма / Лиотар Ж.- Ф. – СПб.; М., 1998.

² Див.: Арнольд И. В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность: Сб. ст. / Арнольд И. В. ; [научн. ред. П. Е. Бухаркин]. – СПб., 1999; Бабелюк О. А. Принципи постмодерністського текстотворення сучасної американської прози малої форми : монографія / Бабелюк О. А. – Київ-Дрогобич, 2009; Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / Бахтин М. М. – М., 1986; Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Бацевич Ф. С. – К., 2004; Забужко О. Інопланетянка // Жінка як текст : Емма Андіївська, Соломія Павличко, Оксана Забужко : фрагменти творчості і контексти : [упоряд. Л. Таран]. – К., 2002; Лиотар Ж.- Ф. Состояние постмодернизма / Лиотар Ж.- Ф. – СПб.; М., 1998; Лотман Ю. М. Семиосфера / Лотман Ю. М. – С.-Пб., 2001; Переломова О. С. Фольклорні інтертекстеми – позачасова константа національного художнього дискурсу / О. С. Переломова // *Ucrainica III. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. 2. část / Sborník článků.* – Olomouc : UP v Olomouci, 2008; Сломский В. С. Юрий Михайлович Лотман: семантика, структурализм, философия (очерки о

Зміни, що відбуваються в сучасному глобалізованому й охопленому інформаційними мережами світі, істотно відрізняють систему соціальних комунікацій, яка формується в постіндустріальних країнах Заходу і Сходу. Суттєві зміни відбуваються як в горизонтальній, так і у вертикальній міжстратовій площинах. Як очевидні, так і почасти приховані тривоги суспільства, зростаюча стурбованість негативними процесами, які виникають у системі комунікації та масмедіа, все частіше проявляється у виступах у пресі громадських діячів, соціологів, політологів і літераторів. У своїх наукових дослідженнях Е. Вайцзеккер, Е. Ловінс, Л. Ловінс, В.Л. Іноземцев, Дж. Сорос, О. Тоффлер, Ф. Фукуяма, І. Валлерстайн, У. Еко, С. Хантінгтон, О. Бард і Я. Зодерквіст, П.Дж. Б'юкенен та інші автори¹ із занепокоєнням дивляться в майбутнє людства, аналізуючи особливості міжетнічних, міжконфесійних та міжрегіональних комунікативних процесів, та супроводжуючих їх мовних засобів, що розвиваються у світовому співтоваристві.

В умовах радикальних змін у виробництві та в побуті в 1950-1960-і роки філософська і публіцистична думка повинні були шукати і знаходити альтернативи. Вочевидь є декілька причин появи постмодернізму в європейській культурі ХХ ст. Насамперед, – це поширення позитивістських вчень, оскільки неопозитивізм і лінгвістичний позитивізм, явно не вписувались у звичні філософські рамки. Звичайно ж, європейський постмодернізм – це наслідки студентських заворушень 1968 року в Парижі. Значні маси студентства вкупі з комуністичними активістами зішлись на барикадах, бунтуючи проти цінностей буржуазного суспільства і проти цього суспільства в цілому. Покоління молодих французів-студентів, як і рух хіпі, як і учасники американського руху за мир часів в'єтнамської війни, були переконані, що капіталістична система збанкрутувала і її слід радикально перетворити. Цей неоднорідний рух очолювали і надихали ряд авторитетних діячів, на кшталт марксиста і філософа-екзистенціаліста Жана-Поля Сартра. Тут вітали ідеї анархізму, Лева Троцького та Мао Цзе Дуна, яким

научно-теоретическом наследии мыслителя) / Науч. ред. проф. Е. С. Переломова / В. С. Сломский. – Киев, 2013.

¹ Див.: Бард А. и Зодерквист Я. Нетократия / Бард А., Зодерквист Я. – С.-Пб., 2004; Бьюкенен П. Смерть Запада / Бьюкенен П. – М., 2004.

був притаманний дух необхідності зміни системи взаємовідносин у суспільстві, встановлення нових форм міжособистісної та міжкласової комунікації.

Постмодернізм – це неприйняття універсалізму в усіх його формах і існуючих принципів узагальнення, що наполегливо відстоював Ж.-Ф. Ліотар. У своїй праці «Стан постмодерну» (1979), він стверджував, що наше століття з його постсучасним станом відзначене «скептицизмом відносно метанаративів», які часто постають як «великі оповіді», грандіозні, великомасштабні доктрини і філософії світу, які пропагують ідеї історичного прогресу, пізнаності всього наукою, можливість абсолютної свободи. Заперечуючи актуальність метанаративів у сучасному світі, Ліотар стверджує, що ми вже давно не віримо в універсальність цих ідей. Нам його думку, люди стали більш уважними до усвідомлення різноманітності, несумісності наших прагнень, вірувань і бажань, і з цієї причини постсучасність характеризується великою кількістю мікронаративів, тобто індивідуального бачення світу.

Зауважу, що починаючи з античності, з самих ранніх філософських течій, західна соціально-комунікативна думка завжди була неоднорідною, являла собою постійну конфронтацію філософсько-світоглядних ідей і традицій. Дійсно, практично всі дослідники історії філософії акцентували увагу на очевидній суперечності філософських ідей. Можна за різними критеріями проводити диференціацію висхідних філософських ідей: матеріалізм та ідеалізм; реалізм і містицизм; раціоналізм і сенсуалізм; агностицизм і скептицизм; монізм і дуалізм тощо. Але можна прийняти і ще одне членування, яке в системі термінології можна позначити як мобілістську і тоталістську традицію. У цій системі, наприклад, філософія Геракліта – це мобілізм, а філософія Платона і Сократа – тоталізм.

Тоталістська традиція характеризується прагненням створити велику систему, подати єдину теорію для всеосяжного пояснення життя, історії, взаємовідносин окремих людей і різних соціальних груп людей. Сократ, Платон і Аристотель – центральні фігури тоталістської традиції, чії ідеї в подальшому були розвинені Декартом і Кантом, Гегелем і Марксом. У цьому ж напрямку розвивалося християнське вчення і політична ідеологія капіталізму. У тоталізмі філософські правила аксіоматичні і сприймаються як беззаперечна даність. І власне вся система спілкування підлягає

беззаперечному визнанню авторитета. Его – основа цієї системи, оскільки визнано, що вся світобудова обертається навколо его, подібно до того, як Місяць обертається довкола Землі. Мислення автономне і намагається висвітлити і розглянути існування, виходячи з фундаментальної передумови. Відтак, спостереження йде від его в напрямку оточуючого світу. Тоталістську філософію цікавить взаємозв'язок між душею і тілом (мвiж его і світом), тому вона в основі дуалістична. Мета тоталізму – створити систему, яка служила б практичним керівництвом до сприйняття світу і життя. Фундаментальні питання цієї філософії пов'язані з поняттям ідентичності людини: ким вона є, і яке її місце в світі. Природно, це має на увазі і певне бачення Я відносно Іншого та Іншого відносно мого Я. звідси і значна увага постмодерної філософської культури до дуалізму Я-Ти, Я-Інший.

Світ, в якому на всі питання є відповіді, є досконалим світом, світом цілісним (від англ. Totality), а в результаті – утопією, яка стала маніфестом. В цьому плані, беззаперечно, піонерське і показове вчення Платона, який стверджував, що ця утопія вже існує, і що вона істинно реальна, реальніше чуттєво сприйманої реальності. Сприймана нами реальність, насправді лише смутний образ надреального світу ідей. Тому для Платона воістину існують лише ідеї, які незбагненні для непосвячених, в той час як речі, які ми осягаємо, представляють лише недосконалі копії ідей.

Так трапилось, що і християнство, завдячуючи працям багатьох отців його, сприйняло тоталістську концепцію в неоплатонічній інтерпретації і як ідею втраченого раю, і як ідею майбутнього Царства Небесного.

Для політичних ідеологів тоталізму, утопія не даність минулого, але швидше досяжний і бажаний проект. Самі люди поступово роблять цю утопію реальністю, спочатку у вигляді думки, потім як бачення, потім в реальності, в системі соціальних комунікацій, нав'язаних стереотипів і упереджень в процесі цілеспрямованої й інтенсивної політичної діяльності. Оскільки Бог поза полем нашого зору, люди самі повинні перетворитися в Бога і стати володарями своїх долі, якщо збираються реалізувати свою

утопію. Завдання тоталістської філософії полягає в тому, щоб вказати, як цього можна досягти в тому числі і мовними засобами¹.

Розвиваючись з різною інтенсивністю протягом тривалого часу від античності до нашого часу, тоталістське мислення дало світові неосяжну павутиння законів, правил, забобонів і масових стереотипів, покликаних регулювати всі різноманітні взаємини в суспільстві, в окремих групах людей, у сім'ї тощо. Тоталістська філософія має ще одну особливість: для неї і сама філософія – це всього лише інструмент, який після досягнення мети стає зайвим. Скільки разів за часів СРСР проводилися дискусії про сутність і призначення філософії! Коли утопія буде досягнута, потреба в тоталістській філософії відпаде, подібно до того, як ліхтар стає непотрібним, якщо ви вже вибралися на світло. Важливо, що ця філософсько-етична підпора забезпечить функціонування в суспільстві усталених форм комунікації.

Ключовою проблемою тоталізму є наявність різних висхідних принципів, що відрізняють один напрям від іншого, оскільки різняться уявлення про бажану перспективу (утопію). Безліч різних вірувань, зібраних під тоталістським дахом, легко призводить до поширеної помилки, що саму думку необхідно структурувати тотальним образом, а будь-який інший спосіб мислення просто неможливий. Утім і сама мова нашого спілкування, і стиль, і засоби наскрізь просякнуті духом тоталізму, який перешкоджає альтернативному мисленню і гнучкій системі відносин.

Значимість тоталізму найбільш явно простежується в звичному нам антропоцентричному ставленні до світу, коли все співвідносять з людиною та її потребами. Більш того, все, що нам цікаве в інших об'єктах, подіях чи істотах – це їх подібність людині або корисність людині, яка і є «мірою всіх речей». Достатньо подивитись на зміст сучасної реклами, він говорить сам за себе! Сенса життя – це самі люди, їхні сподівання і надії, та / або порятунок окремої людини. Чим сильніше подібність або корисність чого-небудь для людей, тим вища його цінність. Рене Декарт, – цей філософ далекого XVII століття, на диво сучасний, бо слідом за ним ми можемо сформулювати кредо сучасної людини: «*Cogito ergo sum*». Але оскільки саме Я думаю, то саме Я і вирішую; а

¹ Вражаючи картину мовного впливу на будівничих комуністичного царства подав у своїх творах Андрій П. Платонов.

оскільки Я тут приймаю рішення, то Я змушу реальність підкоритися моїй волі. Але парадокс в тому, що реальність не бажає підкорятися навіть моєму Я!

Безперечно, перехід від феодалізму до капіталізму був пов'язаний зі зміною парадигми як у розвитку науки, так і в технологіях. Насамперед, саме астрономи-науковці М. Коперник, Й. Кеплер, І. Ньютон та Г. Галілей, заклали основи нового світобачення. Дещо намагалися зробити в цьому напрямку мислителі раннього капіталізму та філософи доби Просвітництва. Однак прагнення встановити якусь незалежну об'єктивну істину і знайти центр буття залишалося актуальним. Не було ідеологічного простору, в який можна було втиснути нове уявлення про світобудову, в якому був відсутній центр, детермінуючий існуючу безліч комунікацій.

Мобілістська традиція бере початок від Геракліта Ефеського і характеризується прагненням до загальної відкритості. Кожен суб'єкт прагне пристосуватися до реалій навколишнього світу, примиритися з обставинами існування, з тим, щоб використовувати цю позицію як стартовий майданчик для поліпшення умов, спричинених долею. Ідея тут знаходиться поза буттям і поза людьми, а **ego** не є даністю. Логіка філософствування мобіліста спрямована від світу до суб'єкта. У мобілізмі питання не потребує відповіді, за ним приховується наступне. Питання визначає лише пристрасне прагнення до вільної і безкомпромісної думки, до інтелектуальної повноти, свободи вибору. Тому, відповідь – це завжди глухий кут розвитку думки, відволікаючий маневр, зручний прихисток. А справжнє – це те, що є, справжнє – це дійсність, це реальність існуючих стосунків і зв'язків.

Мислитель-мобіліст – противник утопії, оскільки утопія – це явний інструмент влади, який вимагає від людини повного підпорядкування і обмежує її у вільному мисленні і повнокровному житті в сьогоденні. В обмін на свободу в віддаленому майбутті людині обіцяна нагорода, нагорода за добровільне нинішнє рабство і страждання, на які людина себе прирікає або тому що її обдурили, або тому що вона дозволила, щоб її обдурили, або хотіла, щоб її обдурили. Мобілістська філософія відкидає все це, а натомість пропонує повітря свободи і обмежені, але реальні можливості в сьогоденні. Мета мобілізму – висвітлити і знешкодити будь-які спроби виправдати ієрархії, які ми змушені будувати тільки

лише для того, щоб зробити існуючу структуру стосунків більш зрозумілою. Така мета вимагає від філософів так формулювати свою критику влади, щоб критика стояла поза «конструктивністю», бо вимога «конструктивності» відображає вимогу влади до філософії бути корисною для влади. Відповідним чином формується і мовна картина світу, і мова комунікації, і зміст понять. А сама «конструктивна критика влади» одомашнена і нешкідлива вже в момент, коли її проголошують.

Мобілістська критика не схильна вступати з владою в діалог, вона не влаштовує торг, а оголює усталені «істини», віру в «прогрес» і «винагороду», позбавляє їх ілюзорного блиску. Вимога свободи поширюється і на ставлення філософів до власної філософії: думка повинна бути абсолютно вільною! Як тільки філософи пред'являють право власності на свої ідеї, вони негайно уособлюють себе з владою, яку критикують. Певною мірою тут є проблема, тому що мислитель-мобіліст не несе відповідальності за реальні і практичні наслідки своїх ідей. Тут поєднані колосальний ризик і колосальні можливості, які є невід'ємною частиною філософії мобілізму. Ніколи не можна сказати заздалегідь, чим все це закінчиться! Але треба ризикувати, очікуючи на краще.

Парадокс історії в тому, що ідеї мислителів-мобілістів імплантовані в тоталітарне суспільство: 1) викривальна теорія Макіавеллі про стратегію боротьби за владу на найвищому рівні була високо оцінена і використана; 2) антифашистська філософія Ніцше стала ідеологічною зброєю нацизму в Німеччині 1930-х років. Саме з появою Фрідріха Ніцше, мобілізм серйозно заявив про себе на філософській арені. Ніцше відкинув традиційні тоталістські питання про сенс всього сущого і про мораль в її філософському розумінні, а замість цього прямо звернувся до сутнісних питань мобілізму: «Хто говорив те, що було сказано? Чому говорив?» Ф. Ніцше відкинув усі розмови з приводу того, що буття має прихований внутрішній зміст чи об'єктивну мету. Він заявив, що існування є процес спілкування-зіткнення незліченної кількості конфліктуючих сил. Практично безглуздо розмірковувати про якийсь статичний стан нашого буття, бо є лише безперервний процес становлення. Існування не є щось саме по собі, воно стає чимсь у процесі мінливої взаємодії конфліктуючих сил. Відтак, саме аналіз існуючих зв'язків і стосунків стає актуальним.

Згідно з Ніцше, всі розмови з приводу моралі мають на меті надати правителям інструмент контролю над масами, а масам дати можливість контролювати індивідуальність. Тому він піддав критиці весь тоталістський проект Просвітництва. Ніцше стверджував, що Просвітництво не мало на меті створення кращого, більш відкритого світу для людей, а скоріше мало намір заключити людей в межі замкнутої системи, де орієнтиром стало поняття нормальності, а невдоволення і конформізм – ключовими характеристиками існування. Об'єктами нападок Ф. Ніцше були, насамперед, християнство в дусі апостола Павла і те, що він вважав його пізнішим спадкоємцем – гуманізм. Замість гуманізму він відстоював свій власний ідеал – надлюдину, чії дії активні і позитивні. А порив вільного, нічим не стримуваного акту творення в процесі життя він назвав жагою влади.

На початку 1970-х відбувся прорив принципово нового філософського вчення, в авангарді якого стояли два ніцшеанці: Жиль Дельоз і Мішель Фуко. Завдячуючи їх працям мобілістська традиція знову знайшла опору в науковому світі і стала поширюватись. Ідеї Ніцше підкорили Францію і швидко розширили межі своєї імперії.

Продовжуючи традицію Ф. Ніцше, Ж. Дельоз представляв буття як постійний конфлікт різноспрямованих сил, цікавлячись відмінностями між цими силами. З точки, в якій виникає ця різниця (Дельоз назвав її точкою нерівномірності), буття продовжує безперешкодно поширюватися, одночасно спричиняючи виникнення нових відмінностей. Слід усвідомити, що буття не може перебувати в людській свідомості, оскільки буття змінюється і поширюється у всіх напрямках зі швидкістю, що перевищує наші здібності до усвідомлення. Отже, тоталістські претензії отримати завершену картину буття абсурдне. Філософія Ж. Дельоза сконцентрована навколо центральної точки мобілістської осі часу – події. Звідси і радикальний висновок: не ego продукує думки, а швидше думки продукують ego. Коли думка змінюється, змінюється і воно.

Жиль Дельоз переконаний: не існує такої речі, як незмінне ego, – фундаментальна передумова тоталізму. Тому немає підстав стверджувати, що людина як суверенний суб'єкт спроможна відкрити «істину», вивчаючи навколишнє середовище. Замість цього ми змушені визнати, що людина здебільшого конструює істину-

реальність, відповідну її цілям і обставинам. Ніяка істина не виживає поза обставин, в яких створюється, і в яких функціонує. Нова парадигма вимагає нових ідей (концептів).

Цілком природно, що проблема реальності періодично стає центральною. Завжди потрібен час, щоб ми звикли до нової реальності, щоб зміни оформилися в цілісну систему, щоб нова реальність сприймалася як норма. Тільки з середини XX ст. досягнення науки і техніки стали масово використовуватись у побуті сотень мільйонів людей. Нині ж мільярди людей не мислять свого життя без електрики, холодильника, телевізора, персонального комп'ютера, Інтернету, мобільного телефону останньої моделі, автомобіля тощо.

Зовсім недавно новою формою комунікації і отримання інформації для сотень мільйонів людей став Інтернет. Нині – це важливий невід'ємним атрибут трудового процесу та життєдіяльності взагалі. Втім, існуючі сьогодні блага, що даровані науково-технічної революцією і розвиваються в інформаційному суспільстві, потребують системного характеру. Стало зрозумілим, що інформаційно-цифрова революція передувє небаченому раніше розширенню можливостей людського мозку за допомогою його інтеграції в електронні мережі комунікацій¹.

Очікувані процеси будуть доповнені можливістю побутової техніки «розумно» взаємодіяти з іншими об'єктами в цілісній мережі. Щось «підкаже» господареві холодильник, щось телефон, щось персональний комп'ютер, а щось підкаже один агрегат іншому. Ось тоді зміни по-справжньому увійдуть у життя, радикально змінивши всю систему комунікації.

Нові форми комунікації і поширення інформації неймовірно розповсюдженими масмедіа, привели до різного роду наслідків, а в ряді країн до тотального впливу на суспільство, що інколи зображують як зомбування мас. Перебуваючи в пошуках істини, людина повинна повністю віддаватись саме істині, а не домислам і не декларованим і поширеним доктринам. На думку Ернеста Ренана (1823-1892), людина повинна слідувати двом великим зако-

¹ Слід враховувати напівфантастичні проекти масової «кіборгізації», перспективу імплантації чіпів у тіло людини, щоб пов'язати її з комп'ютеризованою системою управління. І хто тут виявиться управляючим: людина чи система – велика суперечлива проблема.

нам: «1) немає людської справи, під яким би ім'ям вона не була, хоча б під ім'ям Ісуса Христа, будь вона найсвятішою за предметом, найчистішою за засобами, яка обійшлася б без впливу та участі пристрастей; 2) інститути необхідно відстають від руху людства; установи будь-якого століття стають в протиріччя з наступним, і підтримувати їх, – те ж саме, що намагатися оживити труп»¹. І справа навіть не в тому, хто визначив суть цих цілком прийнятних для здорового глузду законів. Важливо зрозуміти, що завдання мислячої людини полягає в розумінні неминучості і невідворотності науково-технічних і соціальних змін, у тому, щоб бути готовим до них і намагатися їх передбачити. У цьому плані цілком можливо відчувати радість від своєї причетності до змін і зробити все можливе, щоб вони відбувалися в бажаному напрямку. Доля ж усіх інших – підкоритися подіям і змінам.

Так, власне, відбувається і нині: мільярди людей, які живуть у глобалізованому світі, повсюдно знаходяться під колосальним пресингом інформації, все більш повноводні інформаційні потоки втягують нас у новий світ стосунків, контури якого вже кілька десятиліть прагнуть змалювати філософи, письменники-фантасти, політики і соціологи. Тому і важливі для нас уявлення про сутність і перспективи інформаційного суспільства, яке породжує новий світ соціальної комунікації, переважно імматеріальний і віртуальний.

Розвиток і поширення електронних мереж загострило ситуацію для тих людей, хто звик орієнтуватися на норми і цінності колишнього світу, де ці мережі були чітко прив'язані до певних владних і приватних структур, де панували певні цензурні та підцензурні норми. Інформація та дезінформація в тому нещодавньому світі кимось дозувалася, поширювалася або приховувалася. Але з появою нових інформаційних мереж і все більшої їх «демократизацією» і «розбещеністю», які демонструє Інтернет, ситуація істотно змінюється. Колишні «фільтри», які масштабно запроваджувались як в систему, так і в свідомість і підсвідомість кожного споживача, нині новою системою безжально демонтуються і замінюються новими. І мало хто з слухачів і глядачів готовий до спротиву, зважаючи на колосально збільшені потоки інформації.

¹ Цит. за: Веселовский А.Н. Предисловие научного редактора перевода / Ренан Э. Ж. Жизнь Иисуса. – М., 1991. – С. 6.

Інститути, які забезпечували існування і розвиток колишнього суспільства, і свого часу здавалися вічними і «природними», сьогодні переживають явну кризу і є продуктами суспільства та ідеології своєї історичної епохи: національна держава, парламентська демократія, нуклеарна сім'я і патерналістська система освіти. Відтак, на очах мільярдів людей руйнуються старі і формуються нові інститути міжособистісних, міжгрупових, міжетнічних, міжконфесійних та інших взаємин, чого не може уникнути жодна людина. Вписатись же в нову систему можуть лише ті, хто найбільше до цього здатен, завдячуючи індивідуальним і набутим здібностям.

Таким чином, нова реальність з'являється внаслідок якісного стрибка. Усвідомивши, що колишній погляд на світ застарів і звичні поняття більше не можуть пояснити незрозумілі нам явища, ми змушені від нього відмовитися. Але в цьому явищі є і позитив: ми звільняємося і від великої кількості знань, що стали непотрібними, людська спільнота вибудовує і впроваджує нові системи соціальних комунікацій, більш мобільних і толерантних.

Розділ 5.

ПРИРОДА ІНФОРМАЦІЇ В ІСТОРИЧНОМУ ТА КОМУНІКАТИВНОМУ АСПЕКТАХ

Як уже раніше зазначалося автором, у сучасному світі відбуваються глибокі зміни у багатьох сферах суспільного буття, в промислових технологіях, банківській сфері, міжнаціональних і міжконфесійних відносинах, в інформатизації та прогресуючій комп'ютеризації, у взаємопроникненні культур і світоглядів, а особливо у віртуалізації і міфологізації життя і життєвого простору. Зазначені зміни, а перелік їх далеко не вичерпано, з необхідністю впливають на таку важливу сферу суспільного життя як засоби масової комунікації. У контексті існуючих сьогодні дослідницьких праць¹ є можливість виявити ті больові точки сучасного глобалізованого та інформаційного суспільства, які є предметом оцінок та інтерпретацій, викликаючи посилену увагу мислячої, але часом, на жаль, надто довірливої частини суспільства.

Проблема комунікації постає перед нами як явище історично об'єктивне, фундаментальне, багаторівневе і таке, що розвивається. Очевидно, що перш за все всяка комунікація є способом, за допомогою якого люди і групи людей бажають, щоб їх голос, їх думка були почуті. Знову ж таки, в залежності від поставленої мети, комунікативні акти можуть бути спрямовані як проти існуючої влади, так і з метою позначити свої владні домагання.

З достатньою часткою впевненості можна стверджувати, що в системі існуючих комунікацій важливо, якою мірою інформовані учасники, який вони мають обсяг інформації з обговорюваного

¹ Хочу звернути увагу на деякі з них: Бард А., Зодерквист Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма. – СПб., 2004; Бьюкенен Патрик Дж. Смерть Запада. – М., 2004; Кляйн Наоми. Доктрина шока. Расцвет капитализма катастроф. – М., 2009; Хиз Джозеф, Поттер Эндрю. Бунт на продажу. Как контркультура создает новую культуру потребления. – М., 2007; Polski rok 1989. Sukcesy, zaniechania, porażki. Część 1. / Red. naukowy serii: Marek Jabłonowski. – Warszawa, 2009; Tomasz Sommer. Wolniewicz. Zdanie własne. – Warszawa, 2010; Wolniewicz Bogusław. O idei losu / Edukacja filozoficzna. – №50. – Warszawa, 2010; Znaniecki F. Ludzie terazniejsi a cywilizacja przyszłości. – Warszawa, 2001 та ін.

питання чи теми. Учасник, більш обізнаний зі змістом і нюансами обговорюваної теми, поза всяким сумнівом, володіє і більшими можливостями для того, щоб маніпулювати результатами або висновками, до яких ще тільки може або повинен прийти його візаві. Якщо пригадаємо постать Сократа в історії філософії, то він у процесі спілкування зі своїми співрозмовниками, – а часто й опонентами, – прагнув наставити їх на шлях істини, відвести їх від софістичного релятивізму, дати їм відчуття задоволення від здатності мислити в правильному напрямку, хоча і під впливом і прискіпливим наглядом іншого.

У контексті роздумів над фундаментальними філософськими проблемами, зокрема, над проблемою протилежності матерії і мислення (свідомості), можна послугоуватись новими ідеями. В матеріалістичній системі філософських уподобань панує становище: у свідомості людини думки породжуються оточуючими явищами матеріального світу. Слідуючи цій логіці виходить, що дії людей суть результат цілеспрямованої розумової діяльності. Однак, аналізуючи реалії повсякденного життя, багато учасників її без жодних сумнівів могли б стверджувати, що і наші думки, і наші дії – це наслідок втілення отриманої нами інформації з відповідних засобів масової інформації.

Можна припустити, що значною мірою саме інформація сприяє виникненню, – більше того, розвитку, – культур і цивілізацій. Так само і розвиток техніки і технологій не тільки сприяє створенню нових знарядь виробництва, матеріалів і споживчих речей, але також змінює способи обміну і перерозподілу інформації. Останнє призводить до нових оцінок існуючих реалій навколишнього світу, а якщо бути точними, то призводить до переоцінки існуючих уявлень про навколишній світ.

Технологічні революції стали серйозним стимулом для позбавлення всього апарату «Міністерства Правди» (на що звернув увагу Джордж Оруел в романі «1984»), породжуючи нові парадигми в історичній науці. Ми не можемо знати, що знали і про що інформували один одного і своїх учнів (якщо такі були в прийнятому нині розумінні) люди в архаїчну епоху. Безсумнівно, однак, що й тоді були авторитети та авторитетні свідоцтва, які передавали з уст в уста. А більш розлогі знання можна було отримати лише в процесі безпосереднього спілкування з іншим.

З виникненням писемності, як важливої новації в області комунікації, з'явилася можливість зберігати знання, повідомлення і різні документальні свідчення епохи досить довго в незмінному вигляді і навіть приписуючи їх авторство окремим людям. Але наявність письмових текстів як свідомості того, що відбулось, вимагала і наявності відповідних сховищ і людей, що забезпечують їх збереження. На якомусь етапі розвитку суспільства зацікавлені люди могли таємно здійснювати підробки, заміну, фальсифікацію наявних документів і текстів, керуючись чи то меркантильними, чи то честолюбними, чи то ще якимись, але явно не добропорядними мотивами. І вже тоді «Міністерство Правди» почало свою власну історію становлення та розвитку, природно, розробляючи необхідні для своєї «успішної» роботи як спеціальні методики, так і відповідні знаряддя праці та матеріали. До настання епохи друкарства справа письмової комунікації як вербалізованої, так і не вербалізованої, з можливістю потрібних в даний час «уточнень», вилучень і фальсифікацій була справою або панівної аристократичної верхівки суспільства, або відповідних церковних (монастирських) установ, а пізніше потрапила до рук світського наукового співтовариства, представники якого і виконували частіше відповідні владні настанови, а рідше задовольняли корпоративні чи індивідуальні амбіції.

Новий етап комунікації став результатом використання друкарства, як важливого засобу увічнення історичних письмових свідчень. Досить скоро виникають періодичні видання: щорічні прогностики, церковні календарі, газети і журнали. На цьому етапі контроль за дотриманням змісту та ідеологічної лінії в друкованій продукції цілком належав можновладцям-буржуа та їх найманам поміщикам-ідеологам (церква, школа, університет тощо).

З розвитком техніки і технологій друкування оперативні можливості і масштаби спотворення реальності зростали. Особливого розмаху вони досягли з виникненням радіо і широкого розповсюдження періодичних видань в тоталітарних режимах ХХ століття. Тут працівники «Міністерства Правди» домоглися вражаючих успіхів у справі дезінформації та обману публіки, що частково з реального життя, а почасти й з ірреального (станом на 1948 рік), і зобразив Джордж Оруел у романі «1984»¹.

¹ Див.: Оруэлл Дж. 1984. – М., 1989.

Журналістика не вписується у вузькі рамки однієї якоїсь науки, а вимагає досліджень, що проводяться в багатьох різних науках, і в тому числі і в тих, що проводяться в теорії інформації. Спочатку не було слова «інформація». Слово з'явилося пізніше, і протягом тривалого часу його значення відрізнялися від тих, які ми використовуємо сьогодні. Латинське слово **informatio** має два значення. Перше: зображення або позначення, друге – пояснення або інтерпретація. Таким чином, термін має відношення до інтелекту і нашого концептуального апарату. Коли Цицерон використовував дієслово **informare**, він позначав їм складну розумову діяльність: надавати чому-небудь форми, наповнювати матерію життям шляхом наділення її активним сприйняттям, одночасно облагороджуючи її. Форма і матерія розглядалися в контексті діалектичної протилежності, але могли поєднуватись в акті творіння. Якщо дотримуватися формули Аристотеля, то слід записати: **форма+матерія=життя**. Ця тема була цікавою мислителям минулого, але навряд чи мала пряме відношення до економіки чи суспільству в цілому і навряд чи могло стосуватися простих людей. Англійський іменник **information** з'явився в добу Середньовіччя, але ще багато століть не привертав до себе широкої уваги.

Зміна змісту слова відбувалась непомітно, що, втім, не означало, що воно стало більш вживаним або значущим, скоріше навпаки. У першій половині XX століття, коли капіталізм був у самому розквіті, під інформацією розумілося щось, що наші предки шукали в довідниках або бібліотечних каталогах, тобто більш-менш цікаві факти і подробиці про щось. Це могли бути цифри, імена, адреси, дати тощо. Інформація була під опікою рядових службовців або заштатних відділів великих компаній. Не існувало ще поняття «інформаційна теорія» або «інформаційні технології», та й кар'єра в області інформаційного менеджменту не була чимось, чим можна похвалитися.

З тих пір сенс слова і його статус неймовірним чином змінилися. Інформація, раніше розглядалася як нудний, але необхідний для функціонування економіки предмет, тепер чи не основний продукт цієї самої економіки. Але це ще не все. Теорія інформації облаштувалась у вигляді інтелектуальної метаструктури, фундаментальні ідеї якої глибоко проникли в саме підґрунтя всіх найважливіших наук і у великій мірі визначають погляд на світ, що формується в рамках нової парадигми. Технологічна інформа-

ція сьогодні розглядається як сама суть суспільства, подібно до того, як генетична інформація є ключем до біології. Економіка обертається навколо інформації. Та й життя в цілому постає як гігантський, нескінченно складний і досконалий процес обробки інформації, яка зберігається всередині нас і передається від одного до іншого крихкого індивіда.

Зміщення в значення слова інформація почалось у США в 1950-і роки в зв'язку з новим витком розвитку технології, викликаним появою перших комп'ютерів. Математик Норберт Вінер тоді пророкував другу індустріальну революцію, яку здійснять «мислячі» машини, здатні подібно людині накопичувати досвід і отримувати уроки з минулого. Головна ідея тут – зворотний зв'язок: машина сприймає результати своєї роботи як ще один вид даних і робить необхідне сама. Н. Вінер розглядав зворотний зв'язок, і «розумну» обробку інформації в якості фундаментальної серцевини життя взагалі. Ці ідеї, вкупі зі зростаючими можливостями комп'ютерів, мали істотний вплив на науковий світ і пізніше – на найширші верстви населення. Вони призвели до появи нової сфери наукових досліджень на стику математики, лінгвістики, електроніки та філософії, відомої нині як штучний інтелект.

Математична теорія інформації оформила остаточну трансформацію терміна, який тепер означає кількісну сторону комунікативного обміну. Раніше інформація сама по собі не була гарантією якості, – вона могла бути несуттєвою або не мати відношення до справи, але тепер це слово більше не вказує на те, чи є інформація нісенітницею або вигадкою. Інформація – це те, що може бути переведено в цифровий код і передано від джерела до одержувача за допомогою засобу зв'язку. З точки зору теорії інформації, немає різниці між науковою формулою, колисковою пісенькою і набором брехливих передвибірчих обіцянок.

У тому, що науки часто приписують спеціальні значення загальноживаним словами, немає нічого нового; це відбувається, наприклад, у фізиці, так само, як і в психології, але зазвичай це не має суттєвого впливу на загальне значення слів, оскільки середовище, в якому ці терміни використовуються, є виключно науковим. Інша справа стосовно поняття «інформація», оскільки саме з ним ми нині пов'язуємо зміну парадигми. Сама інформація все більше стає товаром. Той факт, що теорія інформації мала такий успіх і знайшла цілий ряд ефективних і прибуткових застосувань,

знаменує собою проникнення цього поняття в багато сфер життя, будь то журналістика, громадські об'єднання тощо. Теорія інформації та економіка зацікавлені в інформації у великих кількостях. І чим більше, тим краще.

Зазначене свідчить про те, що у фокусі уваги опинилася технологія сама по собі, здатність зберігати і передавати інформацію, в той час як її зміст викликає відносно невеликий інтерес. Така природа цього звіра: кожен, хто займається теорією інформації, в першу чергу стурбований процесом обміну інформацією і тому втрачає можливість познайомитися з її змістом, який до того ж насилу піддається виміру і підведенню під якусь теорію. Таке відбувається, коли цей погляд на речі стає переважаючим, і починає здаватися, що технологічні вдосконалення мають потенціал для вирішення всіх громадських і культурних конфліктів нашого часу. Рішення проблеми у вкиданні в суспільство чергової дози належної інформації. І саме такий спосіб вирішення проблем є предметом сліпої віри екзальтованих ентузіастів-ватажків нового правлячого класу.

Ця зацикленість на технології, тобто на засобах зв'язку, по своєму абсолютно зрозуміла. Як висловився в свій час Маршалл Маклюен, «посередник і є послання» (The medium is the message). Зміни інформаційного менеджменту та розвиток комунікаційних технологій є головними причинами соціального і культурного прогресу. Без засвоєння цього не можна зрозуміти розвиток суспільства. Але інформація і знання – не одне й те ж. І в міру того, як інформація стає ключовим товаром нової економіки, а світ тоне в океані хаотичних інформаційних сигналів, усе більшої ваги набуває істотне і ексклюзивне знання.

Нині ми визначаємо все більше зростання ролі журналіста саме тому, що він постає перед нами як реальний посередник. Посилення ролі журналістики пов'язано нині ще й з тим, що багато журналістів називають себе експертами. І це має своє логічне пояснення: «Сьогодні ми маємо потребу не стільки в інформації, скільки в світогляді і контексті»¹. Щогодини потік інформації збільшується, різноманіття фрагментів бліп-культури пригнічує рядового споживача, спонукаючи його віднайти якусь логіку і поря-

¹ Бард А., Зодерквист Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма. – СПб., 2004. – С. 90.

док у бурхливому потоці життя. Множинність і плюралізм інформації необхідно ставить питання про критерії відбору інформації. Якщо раніше владна верхівка обмежувала потік інформації за посередництва цензури, то зараз цензура зовсім і не потрібна: можна заповнити інформаційний простір потоками безсистемної інформації. Одночасно паралельно на десятках телеканалів може йти інформація про інопланетян і НЛО, про паранормальні явища, про телепатію і екстрасенсів, про досягнення біології чи фізики, про історію катастроф, про життя папуасів Нової Гвінеї, про спортивні події, про життя єгипетських фараонів в другому тисячолітті до нашої ери, про підсумки виборів президента в Намібії, про технологію виготовлення сірників тощо.

У той же час можна цілком аргументовано в капіталістичній країні, в якій досягнуто високих стандартів життя, вихвалити радикалів в'єтконгівського толку, як це відбувалося в США в 1960-ті роки під впливом робіт Г. Маркузе, коли країна воювала проти тих самих в'єтконгівських екстремістів. Саме він і мислителі його кола легко маніпулювали молодіжною свідомістю: в «Одновимірній людині» захищали диктатуру в освіті; в «Пригнобленні толерантності» закликали до ліберальної терпимості; в інших роботах ратували за знищення інституту сім'ї. А радикальний Теодор Адорно дійшов висновку, що патріархальна сім'я – це колиска фашизму¹.

Іноколи, дивлячись на екран телевізора, в поведінці вітчизняних журналістів ніби відчуваєш вишкіл ідеями, напрацьованими ідеологами Франкфуртської школи. Це особливо видно, коли журналісти, які знайшли чудову шпарину у вигляді численних круглих столів та «культурно»-розважальних шоу в колі своїх колег-журналістів, раптом постають у ролі експертів, впевнено і розважливо обговорюють питання одностатевого кохання, щиро співчують сепаратистам-пенсіонерам, які власне своїми очікуваннями і діями дали дорогу сепаратистам-терористам, вбивцям і гвалтівникам. Перешкоджання мовному і територіальному сепаратизму оголошується «таємним расизмом», пропагується «деміфологізація» історії, применшується роль національних патріотів-героїв.

¹ Див.: Бьюкенен Патрик Дж. Смерть Запада. – М., 2004.

Досить глибокий аналіз відповідних тенденцій і процесів, які спостерігаються в сучасних США, дав у вже згадуваній праці П.Дж. Бьюкенен. Адже доходить до того, що деякі політики ставлять питання про матеріальну відповідальність нинішнього покоління білих американців перед їх темношкірими одноплемінниками, чийх предків насильно наvertsали в рабство, вивозячи з рідної їм Африки¹. По суті все це є свідченням посилення ідеології лівацтва, яку в свій час і в останні роки свого життя жорстко критикував навіть дуже лівий марксист В.І. Ленін!

Але нинішні пішли далі. У цьому сенсі пошлюся на авторитет Богуслава Вольневича: «Lewactwo to kult Państwa, maskujący się dzisiaj jako ideologia „praw człowieka”, to nowoczesne „opium dla ludu”... Jak ongiś Mojżesz swoje kamienne tablice Dekalogu, tak dzisiaj jakiś Barroso czy Zapatero przynoszą nam swoje tablice papierowe zwane „Kartą praw podstawowych”. Na tamtych zapisano rzetelnie same tylko obowiązki człowieka... (Np. By zabronić mu naraz używania słów, których używało się od wieków, jak „Cygan” czy „Murzyn”).

W lewactwie tkwi pociąg do totalizmu: do wszechmocy aparatu państwowego, wielbionego jak nowy Bóg wcielony... Jak wiadomo, praojcem lewactwa jest Rousseau. Windelband... tak ujął sedno jego poglądów: „Państwo nie może tolerować w sobie żadnej wspólnoty, której samo nie stworzyło”. A takimi wspólnotami niezależnie od państwa powstałymi są właśnie rodzina i Kościół. Dla lewaka sprawa jest zatem jasna: trzeba je zniszczyć, albo sobie podporządkować»².

Без осмислення загальних питань важко розібратися в конкретних питаннях функціонування наук та ідеологій. Але хто і що може допомогти розібратися у всьому цьому хитросплетінні подій та ідеологій? Думаю, що переважно таким засобом виступає філософська культура! Безумовно, правий був Георг Гегель, кажучи про те, що є тільки три вершини, з яких видно далі і виразніше: філософія, література, релігія. Тому ідеальним вираженням образу журналіста був би той, хто поєднує в собі ґрунтовні знання з об-

¹ Існують достатньо обґрунтовані свідчення, що до кораблів работоргівців своїх співплемінників з глибин континенту приводили і продавали в рабство племінні вожді.

² Tomasz Sommer. Wolniewicz. Zdanie własne. – Warszawa: 3S MEDIA Sp. Z o. o., 2010, s. 121.

ласті історії, філософії та історії культури. Тобто йдеться про журналіста, який критично ставиться до всіляких «новітніх» концепцій свободи і рівності, пам'ятаючи, слова Екклесіаста: «Що було, те й буде; і що робилося, те й буде робитися, – і немає нічого нового під сонцем» (Екклес. 1, 9). Революційні виступи і протестні рухи, які прокотилися Африкою та Європою, та й по інших континентах, проходили під гаслами рівності і справедливості підсудно прагнучи навчити можновладців тому, що рівність і справедливість категорії не тільки політичні, але й моральні. Daniel Przystek також розмірковує з приводу соціально-історичного впливу революційних ідей: «Spuścizna poprzedniego stulecia ukazuje szczególnie fenomen zaangażowania intelektualistów po stronie lewicy. Kwestia równości i sprawiedliwości społecznej stała się usprawiedliwieniem dla fascynacji realnym socjalizmem»¹.

Можна стверджувати, що головна проблема в розумінні, в розумінні контексту подій, які відбуваються навколо нас. Дізнаємося їх сутність, значить оволодіємо ситуацією, отже будемо вільними у своїй діяльності. Тут, власне, і знаходяться сьогодні ключі до реальної влади. Але аж ніяк не в діяльності політиків і депутатів, які безсилі в своїх владних повноваженнях, але готові перед журналістами розповідати про себе чи не все, може і саме інтимне, аби залишатися в центрі уваги, бути на виду. Ключі до реальної влади в руках тих, хто робить все для того, щоб приховати розуміння контексту існуючого світопорядку за маячнею гігантських потоків незв'язної інформації. І нині в їх рядах, звичайно несвідомо, перебуває значна частина журналістів, які пропагують чужу волю, але щиро вважають себе вільними.

Як і раніше, центральними фігурами засобів масової комунікації залишаються репортер і журналіст. Незважаючи на те, що і перший і другий займаються збиранням і поширенням різноманітної інформації, зміст їхньої діяльності, на мій погляд, суттєво відрізняється. Журналіст – це професіонал, здатний не просто дати репортаж з місця події, але й подати слухачеві, глядачеві, читачеві певну візію події, приправлену свідомою чи проплаченою

¹ Daniel Przystek. Świat kultury i nauki // Polski rok 1989. Sukcesy, zaniechania, porażki. Część 1. / Red. naukowy serii: Marek Jabłonowski. – Warszawa, 2009, s. 311.

позицією автора, його інтерпретацію, яка «ненав'язливо» примушувала б візаві погодитись з запропонованим баченням події.

Зрозуміло, що тут багато чого залежить від ідеологічної, політичної, етнічної, конфесійної позиції журналіста, особливо журналіста з вираженою схильністю до публіцистики. І згадані роботи, значною мірою постають як компіляції безлічі журналістських текстів, пропущених крізь фільтри світогляду авторів, що дозволяє їм зробити авторське узагальнення.

Об'єктивно виходить так, що завдання репортера – дати неупереджену інформацію про деяку подію, а це зовсім не вимагає чогось більшого. Інтерпретація, оцінка, бачення перспективи в цьому випадку – справа особистого інтересу реципієнта: читача, слухача, глядача. Інша справа журналістика. Тут завдання інше: задати напрямки інтерпретації та оцінки події. А тому, інформація повинна бути подана творчо, так, щоб змушувати того, хто її сприймає, давати свою оцінку події. І тут якраз багато чого залежить від професійного вміння журналіста, а інакше навряд чи можна віднести його до категорії представника четвертої влади. Говорячи загалом, йдеться про те, щоб спонукати глядача чи читача до перетворення інформації в знання. Тоді й буде досягнута мета журналіста: сформувати у респондента знання, запліднене ідеологічно, політично чи морально.

Думати ж, а тим більше засобами медіа поширювати ідею, що суспільне життя в глобальному вимірі безцільне, – небезпечна помилка. Тоді необхідно відразу ж відмовитися або від Істини, або від Бога, або від Абсолютної Ідеї.

Розділ 6.

СУЧАСНА ПОЛІТИЧНА РИТОРИКА І ВЛАДА

Історія розвитку суспільства багаторазово свідчила про те, що політика і риторика тісно взаємопов'язані. Такий взаємозв'язок проглядається в будь-якій соціально значимій дії, що помітили і усвідомили для себе ще софісти. Політична риторика як засіб впливу на суспільство лежить в основі діяльності практично кожної політичної організації. Інша справа, яку задачу покликана вирішувати вона в конкретних історичних умовах, яким є її основне питання.

У сучасній політичній риторичі основне питання визначається відповідними політичними силами, виходячи з конкретної соціально-економічної ситуації. Зрозуміло, що ситуація об'єктивно спільна для всіх у кожній конкретній країні, але акценти у визначенні її кожна політична сила і кожна соціальна група роблять, виходячи зі своїх інтересів. Свого часу на філософському конгресі в Стамбулі Юрген Хабермас розмірковував над проблемою «когнітивного дисонансу між універсальним закликком до національної місії і партикулярною природою фактично існуючих інтересів»¹, вбачаючи в ній основне політичне питання сучасності. А йшлося в його виступі про перехід до постнаціонального контексту суспільного життя.

Якщо ж подивитися на ситуацію сьогодення, то в ній можна побачити наростання загального протистояння, яке проявляється в масових протестних акціях. Наріжний камінь протистояння – колосальна нерівномірність у розподілі ресурсів, і насамперед, фінансових можливостей між людьми. На тлі приблизно півтори тисячі мільярдів і близько одинадцяти мільйонів мільйонерів, налічуваних в світі в 2013 році, вельми тривожно виглядає життя ситуація багатьох сотень мільйонів бідняків. Як відзначають в Міжнародній організації кредиторів, станом на початок 2012 року кількість бідняків на планеті збільшувалася в чотири рази швид-

¹ Див.: Хабермас, Ю. Спор о прошлом и будущем международного права. Переход от национального к постнациональному контексту / Ю. Хабермас // Вопросы философии. – 2004. – № 2. – С. 12–18.

ше, ніж кількість багатих¹. Дослідження було проведено в рамках запланованого чергового економічного форуму в Давосі.

Звідси й особливості політичної риторики, характерні для апологетів панівної сили в демократичних країнах. Природно, що цілком інші поняття фігурують як ключові в політичній риторичі в країнах, владні сили в яких лише прикриваються демократичними гаслами, при цьому всіляко обмежуючи свободу слова і волевиявлення своїх громадян, наприклад, «підправляючи», а то й прямо фальсифікуючи результати виборів. І вже зовсім інші смисли, приховані за політичною риторикою в країнах, що потрапили у пастку явно антидемократичних, а то і тоталітарних або диктаторських політичних режимів.

Виходячи з того, що ми визначили як наріжний камінь сучасної соціально-економічної ситуації в глобальному інформаційному світі, слушно поглянути на риторику деяких політичних гравців, які управляють карнавалом людського життя. Жодного сумніву не викликає та обставина, що особливо наглядною стає ця риторика під час передвиборчих кампаній. Спробую навести декілька прикладів.

Перший приклад – основні положення передвиборчих обіцянок Ніколя Саркозі (березень, 2012): жорстко скоротити кількість іммігрантів, які в'їжджають в країну; посилити вимоги до тих, хто отримує посвідку на проживання. А в підсумку, з одного боку, емігранти – це добре, а з іншого – погано. А погано тому, що більшість виборців так вважають. Противник Саркозі – лідер Соціалістичної партії Франсуа Олланд обіцяв урізати зарплати чиновників і урядового апарату на 30%. Переміг Ф. Олланд, мабуть француза приємніше було б жити, якби чиновники були бідніші.

З багато чого того, що обіцяв у передвиборній кампанії В.Ф. Янукович, відзначимо істотне для пересічного українця: підвищення пенсій вище прожиткового мінімуму і розмір пенсії, відповідний трудовому внеску; фінансування медицини до 10% ВВП; бізнесменам – зниження податків; ліквідація пільг для депутатів і високопоставлених чиновників. Вельми приємні новачії, тільки в житті виявилось не так: новий пенсійний закон зробив

¹ Число бідняків в мире увеличивалось в четыре раза быстрее, чем богатых. – Режим доступа: <http://woc-org.com/research/publications-244>

людей біднішими, пенсійний вік збільшили; ціни на ліки монополю зросли, пільги для можновладців збільшили.

Не менш цікавими були і передвиборчі обіцянки В.В. Путіна: дієздатна держава; подальший розвиток демократії як «механізму участі»; боротьба з корупцією; підвищення стипендій; двох-триразове підвищення зарплат вчителям і лікарям; збільшення допомоги на дітей; забезпечення ветеранів квартирами; зниження споживання алкоголю. Насправді ж забрано майже всі кошти, накопичені в пенсійних фондах, на імплементацію Криму в структуру Російської Федерації, розв'язано війну на Сході України.

Згадано тільки про ті обіцянки, які претенденти на владу вважали найбільш привабливими для електорату і потенційно могли б вплинути на життя і рівень статків усіх членів суспільства. Зрозуміло, що зміст, який вкладає політичний оратор у свої слова, далеко не відповідає тому змісту, який вбачає в них слухач, тобто пересічний виборець. Слухач сприймає обіцянки як безумовні, а кандидат на політичну посаду артикулює їх, маючи на увазі ряд умов, які він озвучити в цей момент не вважає за можливе, але які потім можна буде навести, пояснюючи, чому обіцяне не вдалося виконати.

Досвід публічної політики свідчить про те, що в більшості своїй політики доволі критично ставляться до системи існуючої політичної влади, яка включає в себе законодавчу, виконавчу і судову влади. На словах політики готові підтримати усілякі їх модернізації, але у всіх обіцянках усіх переможців президентських перегонів ми не зустрінемо кількох суттєвих пунктів.

Як правило, не говорять ані президенти-демократи, ані президенти-квазідемократи, ані президенти з диктаторськими повноваженнями про перспективи реформування **корпоративно-банківської влади**, важливої складової розгалуженої реальної влади. Політики готові говорити про ослаблення податкового тиску, про податкові канікули та пільги для якихось категорій бізнесу на якийсь час, про покарання податківців-хабарників, але всіляко уникають, а то й прямо забороняють розмови на тему скасування монополії держави на збір податків, передачу права збирати і витрачати податкові кошти на місцях. Приховувані смисли тут очевидні, оскільки шляхом реформування корпоративно-банківської влади простіше було б подолати корупцію, яка підтримується, го-

ловним чином, завдяки існуванню монополії держави на збір податків і банківську таємницю. Згадаймо ситуацію з частковим розкриттям таємниці рахунків у Швейцарії і на Кіпрі, коли було багато суперечливих оцінок, протестів і судових дій.

Другою суспільно важливою темою, про яку не говорять можновладці і переважна більшість експертів, що співпрацюють з владою, – це необхідність реформування **нормативно-правової влади**. Саме у цій сфері встановлюють норми права (у першу чергу – це конституційне законодавство). Мотиви умовчування можна зрозуміти, оскільки йдеться про дійсно змістовні зміни, які стосуються створення інноваційної конституції, формування нової системи інфраструктури суспільства, у тому числі і соціальної сфери. Формування нової соціальної інфраструктури, спроможної в умовах світової фінансової кризи задовольняти суспільні та індивідуальні потреби всіх членів суспільства, безумовно, завданням достатньо складне, але необхідне¹.

¹ Див.: Важенин С.Г. Социальная инфраструктура национальной экономики. – М., 2007; Заславская Т.И. и др. Новое поколение деловых людей России. Социальный портрет, карьера, бизнес-образование / Заславская Т.И., Крылатых Э.Н., Шабанова М.А. – М., 2007; Зубова Л.Г. Роль общественного мнения в реформировании социальной сферы // Территориальные проблемы социальной политики. – М., 2004; Корпоративная социальная ответственность: общественные ожидания. – М., 2008; Лебедева И.П. Среднестатистическая японская семья: доходы, расходы, проблемы / Японский опыт для российских реформ. – М., 2005; Мау В. Экономическая реформа сквозь призму конституции и политики. – М., 1999; Мировая экономика сегодняшнего дня / под ред. В.К. Ломакина // Режим доступа: <http://exsolver.narod.m/Books/Econom/Lornakin/index.html>; Носова С.А. Апологетика капитализма и некоторые аспекты буржуазных теорий инфраструктуры. – М., 1970; Соллос Г.П. Инфраструктура. – М., 1975; Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. – М., 2008; Игнатовский П. Экономика и человечность / П. Игнатовский // Экономист. – 2009. – №2. – С. 3-14; Хесин Е. Великобритания: социально-экономическая политика / Е. Хесин // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – №8. – С. 98-108; Юсов А. Становление инновационной экономики: гендерный аспект // Человек и труд. – 2010. – №11. – С. 33-35; The social situation in the European Union 2007. – EU, Eurostat, 2008; Abell P. On the prospects for a unified social science: economics and sociology / P. Abell // Socio-Economic Review. – 2008. – №1. – P. 1-26.

Інноваційна соціальна інфраструктура повинна забезпечити перерозподіл створеної доданої вартості в інтересах усіх громадян держави, повинна бути орієнтована на потреби людини. А між тим інвестиції в людський капітал з метою його відтворення та відновлення з усе зростаючими зусиллями змушені відвойовувати трудящі в розвинених країнах світу, не кажучи вже про те, якої напруги з кожним роком досягає ця боротьба в країнах, що розвиваються, що є економічно відсталими. Достатньо подивитися на хвилю революційних виступів, що прокотилася і що продовжує котитися по країнах арабського світу. Процес виявився перманентним: переможці не встигають утриматися на вершині політичної влади, як їх змітає хвиля нових переможців, а колишні потрапляють під революційний каток, і як результат – страта або в'язниця. Виходить, що їх управлінська ідея виявилася недосконалою. Хоча незрозуміло, як довго зможуть утримати владу нові, наскільки їх управління революційними перетвореннями буде «розумніше». Наша країна впродовж усього 2014 року також стала майданчиком для революційних і постреволюційних змагань за утвердження людської гідності і справедливості. Утім спектр розуміння сутності цих феноменів виявився неочікувано розлогим. А боротьба за конституційні перетворення в країні допоки так і не знайшла очікуваного вирішення, зважаючи на відчайдушний спротив можновладців і попередніх і нинішніх.

Третя проблема лежить у площині створення основ **концептуальної влади**. На цю тему ми також практично не зустрінемо коментарів у засобах масової інформації, хоча не виключено, що багато хто з можновладців і поняття не мають про таку владу. Важливо, що деякі люди обізнані в цій справі, вміють розрізняти активних представників концептуальної влади серед маси іміджмейкерів, політтехнологів, коментаторів та аналітиків, хоча вони там і не головні гравці. Адже саме представники концептуальної влади створюють нові ідеї та смисли, нові бренди, дають рекомендації політичній та банківсько-економічній владам, стоять біля витоків прийняття нових правових норм. Свого часу Френсіс Бекон саме в цьому сенсі писав про «ідолів театру». Тут мова йде про владу над суспільством самої концепції у формі сукупності ідей, що виражають межові сенси життя суспільства, шляхи і засоби їх досягнення, носіями яких свідомо чи мимоволі є саме суспільство, безвідносно до того, є в суспільстві концептуально вла-

дні люди і скільки їх є. Очевидно, що в переважній більшості своїй суспільство складають концептуально неспроможні заручники тих чи інших концепцій.

Поява нових концептів, які відповідають духу часу і потребам суспільства, тягне за собою нові життєві відносини, нове розуміння етнічних, національних, конфесійних та аксіологічних змін, що певною мірою підносяться в медіа до рівня апіорних понять. Список концептуальних персонажів ніким і ніколи не може бути закритий, а тому відіграє важливу роль у розвитку та змінах як філософії, так і в загальнокультурному просторі в цілому.

В історико-філософському сенсі концепт як інноваційна ідея, містить у собі значний творчий потенціал і креативний зміст. З досліджень сутності та історії концепту, звичайно, найбільш фундаментальною є робота Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі¹. Автори стверджують: «...філософія – не просто мистецтво формувати, винаходити або ж виготовляти концепти, бо концепти – це не обов'язково форми, знахідки чи продукти. Точніше буде сказати, що філософія – дисципліна, що полягає у творінні концептів ... Творити все нові концепти – такий предмет філософії. Оскільки концепт має бути створений, він пов'язаний з філософом як людиною, яка володіє ним у потенції, у якій є для цього потенція і майстерність. На це не можна заперечувати, що про «творчість» зазвичай говорять стосовно до чуттєвих речей і до мистецтв, - мистецтво філософа сприяє існуванню також і розумових сутностей, а філософські концепти теж суть «sensibilia». Власне, науки, мистецтва і філософії мають рівно творчий характер, просто одна лише філософія здатна творити концепти в строгому сенсі слова. Концепти не чекають нас вже готовими, на зразок небесних тіл. У концептів не буває небес. Їх слід винаходити, виготовляти чи, радше, творити, і без підпису того, хто їх створив, вони ніщо»².

Зміст і сенс наведеної вище цитати дозволяє прояснити значною мірою той факт, що сам феномен концептотворчості не новий. Вже Фрідріх Ніцше наполягав на тому, що філософи повинні не просто приймати дані їм концепти, щоб чистити їх і наводити на них лоск. Навпаки, філософ повинен сам їх виробляти, творити,

¹ Делёз Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? / Пер с фр. С. Н. Зенкина. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 1998.

² Там же. – С. 14-15.

утверджувати і переконувати людей ними користуватися. В історіософському сенсі концептуальна влада – це сфера впливу «володарів дум», це влада людей, здатних виявляти актуальні проблеми, намічати цілі, виробляти концепції досягнення намічених цілей і впроваджувати їх у процес управління життям суспільства. Наприклад, у царині релігії такі люди – особистості харизматичні. Історія показує як осмислено-доцільна діяльність всього лише однієї людини може впливати на подальший перебіг подій у глобальних масштабах протягом століть і тисячоліть (Мойсей, Піфагор, Аристотель, Ісус Христос, Магомет).

Найбільш знана влада, про яку часто говорять як про четверту владу, – це **інформаційно-комунікативна влада**, представники якої в сучасному суспільстві володіють або контролюють засоби масової інформації та Інтернет. У цій частині і діюча влада, і опозиційні політики не соромляться в засобах і висловлюваннях, усіляко прагнучи показати підступність і провокації супротивної сторони, хоча далі звичної критики не йдуть, називаючи медіа влади продажними і брехливими. Поза всяким сумнівом, політики розуміють фундаментальне значення засобів масової інформації в сучасному світі. Розвиток інформаційного менеджменту та комунікаційних технологій – одна з головних причин соціального і культурного прогресу, хоча поширення інформації і достовірних знань, як свідчить сьогодення, – це далеко не одне й те ж. У міру того, як інформація стає ключовим товаром нової економіки, а світ тоне в океані хаотичних інформаційних сигналів, усе більшу цінність набуває істотне і ексклюзивне знання, яке може бути почерпнуто з потоку інформації. Сьогодні всемогутній інформаційний потік не структурований і не відсортований. Можна припустити, що тривога вчених і дослідників, зайнятих проблемою систематизації знань про медіа, в якійсь мірі пов'язана з усвідомленням того, як зробити потік інформації джерелом знань, а не помилок. Інша мета у владних політиків, які експлуатують плюралізм в своєкорисливих цілях. Бачачи тенденцію, що складається, папа Пій XII ще в 1950 році зауважив: «Не буде перебільшенням сказати, що майбутнє сучасного суспільства і стабільність його внутрішнього життя залежать значною мірою від збереження рівнова-

ги між міццю технічних засобів комунікації і здатністю людини до індивідуальної реакції»¹.

Але де критерії розрізнення корисної інформації від половини і лущиння, від явної і прихованої дезінформації? У попередні часи апарат влади, а тоталітарно-деспотичний особливо, обмежував інформацію цензурою. А нинішній апарат влади, владна верхівка демократії, активно сприяє заповненню всіх каналів медіа потоками суперечливої, а то і просто очевидно не зв'язної інформації, ефективно домагаючись того ж результату. На зміну одним фактам тут же з'являються інші, які спростовують попередні. Цей спектакль для мас покликаний виглядати життєздатною демократією, будучи по суті свідомою стратегією підтримки контролю над суспільством.

Сучасні медіа використовують значну кількість експертів, консультантів та аналітиків, озброєних надзвичайно великою кількістю інформації. Про що б сьогодні не говорили на публіку ці фахівці: інститут сім'ї, виховання дітей, формування у них трудових навичок, система освіти, родинні стосунки тощо, їм вдається «аргументовано довести» свою думку з протилежних позицій, викликаючи в аудиторії лише сумніви і сум'яття. Таким чином, надлишок інформації та спотворення сенсу тісно між собою пов'язані, будучи дволиким Янусом нинішніх медіа.

Нинішнє суспільство – суспільство інформаційне, а характерною ознакою переходу від капіталізму до інформаційного суспільства є загальна медіалізація. З відчутним плюралізмом засобів масової інформації, із зростанням рекламної індустрії, зверненої до великої аудиторії, засоби масової інформації зажили своїм власним життям, формуючи основу для нової владної структури, і стали все більше набувати характеристики парадигми інформаційного суспільства та його правлячого класу – нетократії, як зазначають автори однойменної праці². Оскільки ж масмедіа прагнули в першу чергу позбутися тиску політиків, обраних народом, то вони і зробили цих самих політиків головною мішенню своєї атаки, «доводячи», що насправді довіра електорату до своїх обранців незначна. Таким чином обрані політики постали перед ви-

¹ Цит. за: Маклюэн Г.М. Понимание медиа. Внешние расширения человека. – М., 2003. – С.26.

² Бард А., Зодерквист Ян. Нетократия. – СПб., 2004. – С. 71.

борцем як група корумпованих ділків, що влаштовують лише своє благополуччя. У кожного народу своя версія цього міфу: американські політики – це, як правило, невірні чоловіки; європейських політиків в основному викривають у махінаціях з кредитними картками і ухиленні від сплати податків; українських політиків – у привласненні бюджетних коштів, у брехні і професійній неспроможності: тут завжди винні «попередники».

Постійно твердячи про це визначальне презирство до політиків, медіа подарували світові медіа-феномен, а громадська думка потрапило під вплив стереотипів, сконструйованих і сформованих засобами масової інформації. Політики стали продуцентами, виборці – консументами, а самі медіа присвоїли собі роль кураторів на політичній арені і, таким чином, здійснюють тотальний контроль над політичними процесами в інформаційному суспільстві, в повній відповідності з принципами нетократії. Сталося так, що всякий політик тепер не більше ніж учасник постановки, сценарій якої написано в коридорах медіа-імперій, при цьому недовіра і презирство до політиків є основною ідеєю цього атракціону, що добре проглядається і в політичних телешоу на українських телеканалах.

Про вплив телебачення на формування громадської думки можна судити за результатами соціологічного опитування, проведеного КМІС у кінці січня 2014 року. Результати опитування показали, що основними джерелами інформації є телебачення – 94%, Інтернет – 40%, друзі, сусіди, родичі – 42%, місцеве регіональне телебачення – 37%. Загальнонаціональні та масові регіональні друковані видання не дотягують і до 20%, а тих, хто Інтернетом не користуються – 37%.

Спотворення смислів політиками в засобах масової інформації, особливо характерно для країн з відносною свободою слова в умовах слабкої демократії, де політики змушені хоч зрідка давати пояснення з приводу мотивів своїх дій. У цій ситуації очевидно, що чим більше влади, тим більше відвертої брехні, тим більше на словах проговорюється вірність принципам і чистота помислів. Глядачі та слухачі сприймають зміст слів таких політиків на рівні підсвідомості. Наприклад, коли політик стверджує на бігбордах і проголошує з екранів телевізорів, що найвищими цінностями в Україні є «соборність» і «свобода», а в цей час за підтримки владних органів відбуваються арешти людей і розхищується цілісність

держави, то в свідомості обивателя формується уявлення про фальсифікацію сенсу слова, відбувається девальвація звичних цінностей. Але може так статися, що реально обманюючи інших, політик обманюється сам, йому здається, що він це вже робить, він вірить в це і ображається, коли його викривають у фальші. Ну, приблизно так, як це відбувалося з Хлестаковим, відомим персонажем гоголівського «Ревізора».

У цьому сенсі треба віддати належне медіа, господарі яких і штатні ведучі телевізійних програм, успішно впливають на уми і серця значної частини глядацької аудиторії, формуючи необхідні образи і відповідні смисли. Зрозуміло, що комунікація може просувати нові смисли тільки тоді, коли там немає цензури. Але нинішні медіа, підвладні творцям нових концептів і смислів в душі незримих отців нетократії, вже захопили багато командних висот суспільного життя. Нинішня цензура все більше орієнтована не на блокування якогось повідомлення або змісту, а на просування таких повідомлень і смислів, які позбавляють споживача можливості проаналізувати дії в економічно-банківської та інфраструктурній сферах суспільного життя.

Залишається припустити, що мета цього процесу – служити інтересам мас-медіа. А. Бард і Ян Зодерквіст підкреслюють, що ті, хто займає владні позиції всередині медіа-імперій, не призначаються народом (інтереси якого вони безперестанку відстоюють), на відміну від політиків. Медіа-керівники обираються всередині власних кіл, ретельно відбираються у дружніх групах і отримують завдання обслуговувати закриті ложі і гільдії нетократії. Серцевиною справжньої кризи демократії є нетократичне уявлення про таємну, невидиму владу¹.

Таким чином, аналіз соціально-економічних і політичних процесів, що відбуваються в сучасному глобалізованому інформаційному світі показує досить глибоку і розповсюджену невідповідність слова і змісту, спричинену прагненням владних структур зберегти свою владу. Сучасна політична риторика виразно характеризується, з одного боку, прагненням її провідників приховати цілий ряд об'єктивних чинників і суб'єктів влади, які реально впливають на розвиток і функціонування державних і наддержавних утворень, а з іншого боку, переконати громадян у праг-

¹ Бард А., Зодерквіст Ян. Нетократия. – СПб., 2004. – С. 76.

ненні влади відстоювати в суспільстві принципи справедливості, свободи і демократії. Але тісний зв'язок політичної риторики та політичної діяльності проявляється в результатах соціальної дії, яка викликає в сучасному світі все більше протестів, демонстрацій і актів насильства.

Маса протестних подій, що розгортається внаслідок пануючої в світі соціальної несправедливості в розподілі матеріальних ресурсів, спонукає активну частину громадян шукати шляхи виходу з існуючого положення. Природно, на цьому шляху формуються і формулюються інноваційні ідеї. З'являється і відчуття того, що новий світ, на прихід якого сподіваються, не буде простіше нині існуючого, як нинішній час не став простішим попереднього. Більше того, спрощення уявлень про новий світ може призводити до людських жертв серед тих, хто повірить у прості рецепти оновлення та спробує їх здійснити. Очевидно творення нового світу має починатися всередині людини, в її свідомості, в її душі. І таких людей має бути достатня кількість, щоб усередині себе побудований світ міг бути втілений як реальність для інших. Цей світ концептуально складний, моделі його потребують глибокого опрацювання, і вони сьогодні народжуються всередині якоїсь дуже обмеженої частини суспільства.

Боротьба за новий світ – це боротьба всередині себе, це боротьба зі своїми усталеними стереотипами, упередженнями і звичкою поверхнево судити про речі. Бо по суті новий світ може з'явитися в іншому багатовимірному просторі-часі. І жити в новому світі буде цікавіше, хоча і складніше. Які там будуть переважати цінності, яка мораль – сьогодні однозначної відповіді немає. Але те, що в цьому світі буде риторика життєствердження, а не владних амбіцій, що в цьому світі слова і смисли будуть однозначно збігатися – це точно. Цей світ буде людським, він можливий, якщо в можливість його увірують багато, як колись увірували в силу пари, в силу електрики, в силу атома. А всі ці сили істотно змінили світ. Залишилося увірувати в силу безтілесної ідеї і зробити її матеріальною силою, що поверне, нарешті, людині людське.

Розділ 7. СЛОВО, ІСТИНА, МУДРІСТЬ

«Из всех видов деятельности удивительнейший – это коммуникация. То, что результатом коммуникации должно быть соучастие – чудо, перед которым бледнеет пресуществление»

Джон Дьюи

Ораторське мистецтво повсякчас пов'язано з тим, аби донести до слухача слово правди, яке б допомогло усвідомити щось дуже важливе, чого досі той не усвідомив. На самому високому рівні ораторського мистецтва – осягнення Істини, начала величнього і всеохоплюючого, усвідомлення якого підносить людину, викликає відчуття захвату, а в системі релігійно-містичній – екстазу. Історично і для софістики, і для сучасного мистецтва переконання масової аудиторії характерне плюралістичне тлумачення як правди, так і того, що вони визначають як істину. І хоча саме слово «софіст» зовнішнім чином майже тотожне слову «софія», мудрість, насправді як поняття вони різні.

Питання, що стосується сутності істини і мудрості, якщо підходити до нього і з позиції нашого часу, – питання суцього філософське. Сутність проблеми істини лежить у площині цілісного людського бачення світу. Тому і не дивно, що всі визначні мислителі, філософи, богослови та вчені у своїх творчих шуканнях свідомо апелювали до істини. Роздуми про природу і сутність істини супроводжують людство в усі періоди писаної історії. Нині ж в епоху, коли явища глобалізації стали повсякденністю, коли інформація стала масовидним товаром, коли «мати» означає більше ніж «бути», людину перестали розглядати як втілення світу, як мікрокосм. Людина стала істотою буденною, всього-на-всього середньостатистичним споживачем. Та й багато інших уявлень відійшли далеко в сторону від магістральної філософської традиції, яка співвідносила світ в людині і людину в світі, що й було шляхом просування людини до істини.

Досить показово, що «мудрість», – таке значне за своєю сутністю поняття, в сучасній філософії практично не згадується, його майже повністю «стерли» з польової карти філософії. Яким

би не здалося це парадоксальним, але точно таким же чином і для поняття «душа» не залишилося місця в сучасній науці психології. А між тим, історія розвитку світової культури свідчить про те, що обидва ці поняття були такими, навколо яких і розгортався весь процес розвитку зазначених історично значимих дисциплін!

Складається відчуття, що сучасна філософська думка, а з нею і мистецтво слова, перетворились на академічні дисципліни системної побудови понять, логічного аналізу слів, практично відірвавшись від мудрості. А між тим, Аристотель Стагірит починає найголовніший свій філософський твір, свою «Метафізику» міркуваннями стосовно того, хто є мудрий¹. По-1-е, мудрий, наскільки це можливо, знає все, хоча він і не має знання про кожен окремий предмет. По-2-е, мудрий здатний пізнати важке і важко усвідомлюване для людини (адже сприйняття відчуттями властиво всім, а тому це легко і нічого мудрого в цьому немає). По-3-є, більш мудрий у всякій науці той, хто більш точний і більш здатний навчити виявленню причин. По-4-е, мудрість бажана заради неї самої і для пізнання, а не заради отримання від неї користі. По-5-е, мудрому належить не отримувати настанови, а наставляти. Таким чином, мудрість у Аристотеля постає як «наука, що досліджує перші начала і причини: адже і благо, і «те, заради чого» є одним з видів причин»².

Показово, що міркування Аристотеля про мудрість як вишукування перших причин і начал, тісно пов'язуються з дослідженням існуючого і роздумами про істину. На його думку, «більшість перших філософів вважали початком всього одні лише матеріальні начала, а саме те, з чого як першого вони виникають і в що як останнє вони, гинучи, перетворюються»³, хоча їх сутність при цьому не зазнає змін. Тут мислитель дає досить широку картину античних уявлень про субстрат (Фалес, Анаксимен, Емпедокл та ін.). Але всі ці передбачувані начала виявилися недостатніми, щоб вивести з них природу існуючого. А тому, зауважив Аристотель, сама істина спонукала шукати подальше начало. І його шукали атомісти Левкіпп і Демокрит, Піфагор і піфагорійці,

¹ Аристотель. Метафізика // Соч.: В 4-х т. – М.: Мысль, 1976. – Т. 1. – С. 68.

² Там же. – С. 69.

³ Там же. – С. 71.

Парменід і Платон. Даючи оцінку різним філософським уявленням античності, Аристотель очевидно пов'язує висловлювання щодо начал з відповідними уявленнями про істину. «Вірно також і те, – зауважив Аристотель, – що філософія називається знанням про істину»¹.

Маючи на увазі багатозначність і складність співвіднесення уявлень про знання, пізнання, правду, правдивість й істину, про мудрість і про мудреців, існує певна можливість, виходячи з наявного у філософській, окультній, апокрифічній і богословській літературі матеріалу, з'ясувати основні мотиви розбіжностей в визначенні природи і сутності цих фундаментальних понять.

Це тим більш важливо, що мислителі-постмодерністи досить різко поставили питання про сутність предмета філософії, питання, якого часто уникають, вважаючи, що предмет філософії і так більш менш відомий. Жіль Дельоз і Фелікс Гваттарі зазначають: «Як стверджують, саме греки остаточно зафіксували смерть Мудреця і замінили його філософами, друзями мудрості, які шукають її, але формально нею не володіють»². Ці автори переконані, що між філософом і мудрецем відмінність не просто в ступені, як ніби на якійсь шкалі: швидше суть справи полягає в тому, що стародавній східний мудрець мислив Фігурами, філософ же винайшов Концепти і почав мислити ними, а тому і зміст усієї мудрості зазнав суттєвих змін. Але, якщо послатися на думку Карла Ясперса, щодо введенного ним поняття «косового часу», то, очевидно, що саме якісь незрозумілі нам космічні чи соціально-біологічні обставини стали чинником зникнення мудреців на всьому цивілізаційному просторі епохи, а не тільки на Сході чи на Заході.

Побутує переконання, що саме Піфагор перший назвав себе філософом, тобто любителем мудрості. Цікаво й доречно звернутись до міркувань Діогена Лаєртського з приводу відмінності між філософом і мудрецем. Назвавши себе філософом, Піфагор вважав, що мудрецем може бути тільки бог. Діоген Лаєртський, прискіпливо, як це було можливим для його доби, досліджуючи істо-

¹ Там же. – С. 94.

² Делёз Ж., Гватттари Ф. Что такое философия? (пер. с фр. С.Н. Зенкина). – М.: Институт экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 1998. – С. 6.

рію філософствування, зауважив: «Мудреці називалися також софістами (мудрователями), і не тільки мудреці, а й поети: так називає Гомера і Гесіода Кратин в «Архілох», прагнучи похвалити цих знаних і шанованих письменників»¹. У якості мудреців давні греки шанували таких мужів: Фалес, Солон, Періандр, Клеобул, Хілон, Біант, Піттак. Утім окрім цих, знаних як сім мудреців, до списку долучали також Анахарсіса Скіфського, Місона Хенекейського, Ферекіда Сіросського, Епіменіда Критського, а деякі й тирана Пісістрата².

Заявивши, що Платон мені друг, але Істина більш дорога, Аристотель тим самим визнав саме Істину своїм дорожчим другом. Правда, коментуючи цю історичну ситуацію, Дельоз і Гваттарі практично допустили ототожнення мудрості, істини і концепту, що на наше переконання не відповідає дійсності. Любов до мудрості зовсім ще не означає прагнення до мудрості, а деколи може так статися, що вона перетворюється в елементарне споглядання і милування самим собою. Означати це ще може і втрату розуміння того, що є мудрість.

Якщо виходити з того, що мудрість – це вміння вибирати серед багатьох суджень найкраще, не спираючись на тверді знання, то, таким чином, філософія як дисципліна об'єктивного знання, неможлива, але саме це постійно намагаються доводити багато з тих, хто щиро переконаний у науковому підґрунті свого філософствування.

Шлях, який просуває людину до мудрості, лежить через набуття знань, а також і переконань. Але тут надзвичайно важливо, яким чином набуваються знання: хто учитель і хто учень, і які засоби комунікації. Безсумнівно, а про це говорить ведична традиція, що гуру передавав знання шиш'ї за допомогою усного слова, а такий шлях пізнання на Сході називається шабда. Втім і в багатьох інших культурах мудрець – це особливо шанований чоловік (часом вождь або старійшина), наділений мудрістю, якій, що природно, часто приписується божественне походження. У Стародавньому Світі поняття «мудрець» часто ототожнювалося з поняттям «вчений».

¹ Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М.: Мысль, 1979. – С. 66.

² Там же.

Важливо визначити, які якості повинні були бути притаманними людині, яку називали мудрецем? По-перше, ця людина повинна була мати феноменальну пам'ять, щоб запам'ятати всі знання, які передав їй вчитель, а також повинна була *зрозуміти*, тобто *усвідомити* прийняте. По-друге, мудрець повинен був бути здатним навчити іншого того знання, яке було передано йому по ланцюжку учнівської спадкоємності (парампара). По-третє, в силу різних історичних обставин мудрець повинен був мати здатність стати «невидимим» у суспільстві, якщо воно ставало агресивним до знання, до мудрості, до істини. По-четверте, мудрець повинен був бути здатним знайти такого учня (чи кількох), якого з маси виділяли перераховані вище якості. Помилитися було не можна, бо як сказав Ісус, «Не давайте святини псам и не бросайте жемчуга вашего перед свиньями, чтобы они не попрали его ногами своими и, обругавшись, не растерзали вас» (Мт. 7, 6).

Згідно східної традиції, учень, що знаходиться в гармонійної симпатії зі своїм учителем, насправді входить у психічний зв'язок з ним і таким чином стає здатним вловити самий «дух» заповіданого і здобути з думки свого вчителя у вищій мірі користь. На Сході учитель не має на меті привести докази кожного положення, яке він приводить. Навпаки, його викладання догматичне, бо він передає істини так, як він сам отримав їх, він не зупиняється, щоб дізнатися, чи все згодні з ним. Учитель переконаний, що ті, хто готові до сприйняття переданої їм істини, визнають її істинність. Тим же, хто не готові, ніякі докази не допоможуть, бо тільки коли душа людини готова для духовної істини, і вона присутня перед ним, він інтуїтивно здогадається визнати і засвоїти її.

Утім, сказане вище не означає, що східні вчителі бажають сліпого прийняття своїми учнями поданої їм істини. На ділі вони навчають учнів приймати як істину тільки те, що ті можуть самі собі довести на підставі власного досвіду. Учитель в цій ситуації розраховує лише на довіру з боку учня, який приймає його як людину, що вказує шлях. На цьому шляху треба пройти достатньо, щоб досягти якогось місця, але, щоб досягти цього місця, учень повинен або прийняти положення, висловлені тими, які вже пройшли по шляху раніше, або ж повністю залишити всю цю справу. Якщо учень буде розумніший, то він скористається порадою і досвідом людей, що пройшли цей шлях до нього. І тоді йо-

му на кожному переході шляху буде видно, що ті, хто пройшов трохи далі, залишили і знаки, і вказівки, і віхи наступним за ними. Саме до цього моменту і потрібно мати довіру до вчителя.

Як я вже зазначав, у Стародавній Греції розрізняли «мудреців» і «любителів мудрості» – філософів. Історично ж так сталося, що покоління «мудреців» змінилося поколінням «філософів». Вірогідно, що однією з причин такої метаморфози стало письмо. Давайте вслухаємося в слова того, чий демон, напевно, був ближче всіх до Істини. Це – Сократ. У діалозі «Федр» устами Сократа сказано про єгипетське божество Тевта (Тота): «Він перший винайшов число, рахунок, геометрію, астрономію, на додачу гру в шашки і в кості, а також і письмена. Царем над усім Єгиптом був тоді Тамус...»¹. Тевт прийшов до царя і запропонував передати всі свої мистецтва єгиптянам. Цар уважно вислухав божество і почав з ним обговорювати переваги і недоліки мистецтв, щось хвалив, щось засуджував. «Коли ж дійшла черга до письмен, Тевт сказав: «Ця наука, цар, зробить єгиптян мудрішими і пам'ятливими, так як знайдено засіб для пам'яті і мудрості»»². Цар критично поставився до цієї заяви, зазначивши, що з любові до письмен Тевт надав їм прямо протилежного значення: «В душі тих, хто навчиться їм, вони вселять забудькуватість, так як буде позбавлена вправи пам'ять: пригадувати стануть ззовні, довіряючись письму, по стороннім знакам, а не зсередини, самим собі. Стало бути, ти знайшов засіб не для пам'яті, а для пригадування. Ти даєш учням уявну, а не справжню мудрість. Вони у тебе будуть багато знати за чутками, без навчання, і здаватимуться такими, хто багато знають, залишаючись у більшості невігласами, людьми важкими для спілкування; вони стануть уявно мудрими замість бути мудрими»³.

Незважаючи на розлогість наведеної цитати, в ній по суті викладена позиція самого Сократа і учня його – Платона. Дурна особливість писемності подібна живопису, каже Сократ. Вони стоять як живі, але величаво і гордо мовчать. Записані твори завжди засвідчують одне й те ж. Сократ зауважив: «Усякий твір, одного разу записаний, знаходиться в обігу скрізь – і у людей розуміючих, і, рівним чином, у тих, кому зовсім не личить його чита-

¹ Платон. Сочинения в 3-х т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1970. – С. 216. (611 с.)

² Там же.

³ Там же. – С. 216-217.

ти, і він (текст. – В.В.) не знає, з ким він повинне говорити, а з ким ні»¹. Такого роду твір не здатен захистити самого себе, але є й іншого роду твір, який в міру набуття знань записується в душі учня, стверджує Сократ: «... він спроможний себе захистити і при цьому вміє говорити з ким слід, уміє і промовчати». У цьому ж діалозі Сократ говорить про те, що назва мудреця прийнятна тільки богам.

Тому можна припустити, що мудреці відійшли в історію з тієї причини, що розширився доступ людей до різного роду текстів, творів, а кажучи більш загально, – до інформації. Всього-навсього кілька тисяч років тому не вважалося, що писемність повинна стати доступною звичайній людині. Адже навіть підспудно мета перших дослідів з писемною мовою полягала, за словами французького антрополога Клода Леві-Стросса, у тому, щоб «сприяти подальшому поневоленню інших людей». Утім, кожна революція, в тому числі і інформаційно-письменна, живе своїм власним життям. Тому сталося так, що все раніше недоступне нашим пращурам зважаючи на просторову чи часову віддаленість, стало легше досяжним і пізнаваним з появою письма.

Таким чином, відбувалося швидко зростання обсягу доступної інформації завдяки винаходу візуального коду для комунікації, а інтелектуальне життя стало більш насиченим. Саме фонетичний, а не складовий алфавіт (тобто такий, в якому букви позначали окремі звуки, а не слова чи поняття) дозволив древнім грекам створити філософію та інші фундаментальні науки, які по праву стали «граматикою» думки. Тепер уже не вухо, а очі стали основним засобом лінгвістичного сприйняття, що об'єктивно призвело до зникнення мудреців і до появи любомудрів. Безсумнівно, що таким чином відбувався різкий переверот у нашому розумінні світу, а письмова мова був сприйнята як справжнє диво. Логічно й те, що єгипетського бога Тота, який дав людям у дарунок письмо, шанували як бога чарівництва. Дуже швидко письмо і читання змінили світ і наше знання про нього.

Благочестивий монах Йоганн Гуттенберг (між 1397-1400 – 1468), створюючи в 1452-54 рр. друкарський верстат во славу Слова Божого, записаного в Святому Письмі, поклав начало не тільки новій епосі інформаційної революції, а й ще більше обме-

¹ Там же. – С. 217.

жив вплив мудреців. Швидше за все, саме тоді вони вже остаточно були приречені зникнути. Далі, з появою друкарського верста- та виникли найважливіші передумови розвитку підґрунтя сучасної науки, великі відкриття і технічні новації привели до індустріаліза- ції. Друковані книги сприяли реалізації генія Миколая Коперни- ка. Завдяки машинному друку його манускрипт не був прирече- ний збирати пил в монастирській бібліотеці, а вийшов у світ сот- нями екземплярів як друкована праця «De Revolutionibus...»¹. До- ведення положення про обертання Землі навколо Сонця, з величе-

¹ З приводу обставин, що супроводжували перше видання роботи, існує велика література. Як свідчить історія, важливими фігурантами цієї справи виявилися Філіп Меланхтон (1497-1560) і учень його Єржі Ретик (1514-1576), який уже в 22 роки став професором Віттенберзького уні- верситету. Тому його і послав Меланхтон у квітні 1539 р. до Коперника. Відомо, що молодий Коперник в Ягеллонському університеті освоював астрологію. Але астрологом не став. Вивчав медицину в Падуї, але дип- ломованим лікарем також не став. Важливо, що ще в 1900 р Л.А. Біркенмайер зауважив, що гороскоп Коперника швидше за все міг бути складений близько 1540, коли його відвідав Ретик. Гуманістичні астрологи-протестанти були зацікавлені в тому, щоб з вуст учителя діз- натися точну (до хвилини) дату його народження. «Мужі школи Віттен- берзькі не тільки були зацікавлені дізнатися ближче щось про розголо- шену вже «нову астрономію», але прагнули досягнути її глибше, а саме уяснити з гороскопу її творця, яку довговічність можна для тієї доктрини передбачити, чого вона в цілому стоїть, а в підсумку подивитися, чи не може тема народження бути «безперечним критерієм», або її власник є всього-на-всього «homo stupidus», «ignorans» або «maniacus»?» [Див.: Birkenmajer L. A. Mikołaj Kopernik. Część pierwsza. Studya nad pracami Kopernika oraz materiały biograficzne. – W Krakowie: Skład główny w księgarni spółki wydawniczej Polskiej, MCM. – S. 408]. Таким чином, місія Ретика полягала в тому, щоб вислухати старого вчителя, уточнити карту народження, з'ясувавши ряд обставин життя того, в тому числі і час, ко- ли у Коперника з'явилася ідея-мрія. Після цього можна було на підставі ректифікованого гороскопу Коперника зробити висновки щодо особис- тості вченого, його здібностей, нахилів, позитивних і негативних рис характеру, а вже з цього і прогноз про подальшу долю вчення. Крім того, Ретик, як висококваліфікований астролог міг подивитися як Коперник розрахував ефемериди, і перевірити їх ефективність на практиці. Що ж стосується наведеної карти народження Коперника, то є серйозні підста- ви припустити, що саме цією картою могли керуватися вчені мужі кола Меланхтона, при оцінці особистості і справи мислителя. Судячи з усьо- го, місія Ретика виявилася вдалою. В ефективності вчення, в здоровому глузді і здібностях Миколая Коперника переконався він особисто і ті, хто його посилали. Тому було схвалено публікацію роботи.

зною швидкістю поширилося по світу. І в цьому світі з тих пір немає нічого, що могло б залишатися сталим і незмінним.

Процес пішов, він став невідворотним, оскільки друкарський верстат надав обдарованим і заповзятливим людям доступ до необхідної інформації в небачених раніше масштабах, що стало серйозним фактором наукового натхнення. Наприклад, Христофор Колумб став тим, ким ми його знаємо, бо був дуже уважним читачем оповідань про пригоди Марко Поло.

Нині сучасні електронні засоби зв'язку – частина найбільшої з усіх інформаційних революцій. Довгий час вчені вважали, що призначення комп'ютера в тому, щоб «думати», щоб продукувати штучний розум, який значно (а, можливо, і суттєво) перевершить наш людський. Сьогодні з'ясувалося, що комп'ютерна технологія стала в основному служити меті комунікації через комп'ютерні мережі. Так, все більш потужні і швидкі комп'ютери дають можливість здійснити дуже складні математичні операції, які раніше були неможливі. Це істотно і важливо для математиків та інших вчених. Але саме глобальна комп'ютерна мережа і нові переважаючі комунікаційні технології означають зародження нового світу.

В контексті даної теми однак залишається відкритим питання: «Чи додає існування інформаційної мережі Інтернету мудрості користувачам і чи сприяє появі мудреців?» Існують різні реакції на подібний розвиток подій. Критики стверджують, що наявні розмови з приводу революції в області інформаційних технологій і «нової економіки» абсурдні, або, принаймні, дуже перебільшені, оскільки на фондових ринках акції багатьох компаній, пов'язаних з інформаційним бізнесом, впали, а багато з них зазнають збитків і перспективи їх туманні. Реально ж запрацювали на комп'ютерних технологіях консультанти всіх мастей.

З точки зору скептиків, світ по суті залишився тим самим: ми, як і раніше, виробляємо молотки і цвяхи, банки справно приймають і позичають гроші тощо. Звичайно, змінилися офісні процедури, замість диктофонів та секретарів нині ноутбуки, планшети та інші супермодні гаджети. Але ж все одно, які технології ми використовуємо для зв'язку, головне – зміст інформації. А звичні й старі перевірені істини залишаються, бо сказав Геракліт: «Многознаніє розуму не навчає».

Багато людей, якщо й не задаються питанням про мудрість, то вважають, що доступна інформація зробить більш осмисленим

наші громадянські обов'язки й пожвавить демократію. Такі впевнені, що саме в цифрових мережах ми знайдемо ту суспільну злагоду, якої нам так бракує, і тоді гармонія запанує всюди. Але що це може дати? Що це може дати в ситуації, коли вже починає панувати не самий людський розум, а він уже перетворений на штучний інтелект? Мудрець виявиться ізгоєм серед «кіборгів».

У своїй роботі «Штучний інтелект як позитивний і негативний чинник глобального ризику» Е.Ш. Юдковські зазначає: «Один із шляхів до глобальної катастрофи, – це коли хтось натисне кнопку, маючи помилкове уявлення про те, що ця кнопка робить, – коли штучний інтелект виникне внаслідок подібного зрощення працюючих алгоритмів, з дослідником, який не має належного розуміння того, як уся система працює ... Незнання того, як зробити дружнім штучний інтелект, не смертельно саме по собі, в тому випадку, якщо ви знаєте, що ви не знаєте. Саме помилкова віра в те, що штучний інтелект буде дружнім, означає очевидний шлях до глобальної катастрофи».

Але, ні крайній скептицизм, ні сліпа віра не є плідними стратегіями в нинішній період усе прискорюваних змін, бо це – просто упередження. Нові технології, змінять самі основи життя суспільства, культури та економіки. Але це не вирішить усіх наших проблем, ані проблеми сенсу життя, ані проблеми бідних і багатих, ані багатьох інших. Було б наївно сподіватися на це. Розвиток означає, що ми радикальним чином вирішуємо одні проблеми, але стикаємося з клубком інших. Ми можемо жити довше і бути більш здоровими і вільними людьми і здійснити більше з задуманого, але ми так і не зможемо визначити, кого можна вважати мудрим.

Мудрий намагається порівнювати себе з тими умовами, в яких він знайшов себе на землі, а тому він сприймає життя як дар. Мудрий не буде віддавати перевагу радості дня радості хвилини, він не проміняє щастя життя на задоволення дня, подібно тому як не проміняє вічного блага на щастя життя. Тут можна згадати Сократа, який відмовився від втечі з в'язниці, саме з цієї причини. Бажаючи найбільшого блага для себе і для оточуючих, мудрий не упустить можливість змінити те, що можна змінити, але не стане боротися з тим, що змінити неможливо.

Мудрість – це вміння розпорядитися своїм розумом, утримати його від суєти. Григорій Савович Сковорода багато міркував

над тим як правильно застосувати свободу волі. Подвижник істини називається мудрий, а справа його – чеснота. А тому, на думку Сковороди, мудрий і праведний – одне й те ж. Мудрість – це вміння піднятися над своїми тимчасовими інтересами заради інтересів віддаленіших, а навіть і тих, які виходять за межі індивідуального життя.

Таким чином, філософ – далеко не завжди мудрець, особливо, коли дотримуючись певного «ізму», він стає сліпим щодо цілого. Можливо, саме зараз, на початку третього тисячоліття, коли філософи усвідомлюють відоме розчарування в можливості чогось навчити, відбуваються трансформації та мутації, в перспективі можуть призвести до більш автентичного розуміння Істини і мудрості.

Розділ 8.

РИТОРИКА ВЕРБАЛЬНОЇ АТАКИ І ЗАХИСТУ

Історія ораторського мистецтва має і яскраві періоди свого розвитку, коли з'являлись на історичній сцені талановиті оратори, які виступали з такими блискучими промовами, що їх цитують досі, як зразки непересічної майстерності володіння словом. Були періоди революційного підйому в епоху релігійних і буржуазних революцій, які дали світові полум'яних ораторів.

Можливо, найбільш цілеспрямованими і орієнтованими на сприйняття великими масами слухачів були промови лідерів, так званої, пролетарської революції в Росії початку ХХ ст. Свої промови В.І. Ленін, Л.Д. Троцький, М.І. Бухарін, А.В. Луначарський та їх послідовники проголошували з нестримним прагненням влади над людьми. Вони не переймалися особливо питанням, чому цієї влади можна досягти над одними, а над іншими ні. Бо вони знали головне, – якщо берешся до справи з повним напруженням волі, – то досягаєш бажаного, а коли душевного поривання немає, коли душа квола, без вогню, тоді ніколи тобі не стати переможцем у життєвій боротьбі. Віра і сила бажання, помножені на внутрішнє переконання спроможні рухати горами – це повинен знати кожен оратор, який хоче стати людиною публічною, або щонайменше успішним професіоналом.

Але в пропагандистській роботі усіх згаданих персонажів була одна скверна: занадто багато в їх слова було «жовчі» і ненависті, якими вони легко запалювались лише тільки починали говорити про поневолювачів та їх посібників. Саме ця рафінована ненависть і робила їх яскравими полемістами революційної доби. Ті ж, хто більше говорили про любов, про милість і прощення в середовищі революційно налаштованої народної маси не мали шансів на розуміння і підтримку. Історія багато разів довела, що пропаганда ворожнечі, ненависті і приниження – шлях в нікуди, до поневолення і негараздів.

Усе-таки софісти Стародавньої Греції, незважаючи на свій релятивізм і прагнення ввести в оману свого опонента, не проповідували зла і ненависті, зважаючи на що їх цілком справедливо можна назвати гуманістами. Зовсім інше було в революційній пролетарській пропаганді, позбавленій любові, де майже до кінця 1980-х років це називалось абстрактним гуманізмом.

Але пройшли десятиліття, протистояння двох антагоністичних систем припинилось, «холодна війна» ніби скінчилась. Що ж відбулось у царині риторики, ораторського мистецтва, красномовства? Відбулись суттєві зміни: в пострадянських країнах, зокрема в Російській Федерації і в Україні колосально зріс інтерес до цієї сфери, з'явились десятки, якщо не сотні програм, навчальних посібників, підручників, деякі прогресивні діячі почали запроваджувати основи ораторського мистецтва навіть в молодших класах.

У посткапіталістичному світі власне як пропагували риторичну в якості невід'ємного атрибуту успішного просування по життю, так і продовжували поширювати і модернізувати її як «філософію успіху». Але сказати, що там усе залишилось як було, не має підстав. Світ змінюється у напрямках глобалізації та інформатизації. Сучасний динамічний світ потребує і відповідної динаміки у переважній більшості сфер нашої життєдіяльності. Саме спроба навчитись і навчити іншого належним чином реагувати на несподівані випадки життя і спонукає деяких вчених і практиків формулювати нові принципи комунікації, які знаходять свою вербальну форму на кшталт риторичних форм і засобів.

У різних неординарних ситуаціях, які складаються в професійній діяльності, в побуті, на відпочинку тощо, часто доводиться швидко реагувати на якісь судження, жарти, упередження, а то і на прямі прояви недоброзичливості. Чи всі люди спроможні реагувати належним чином? Досвід показує, що лише незначна частина з нас здатні на це, хоча в людській душі закладено стільки можливостей, стільки потенційної інтелектуальної сили. Виявляється, що ці сили переважна більшість людей не вміє ні розвивати, ні виховувати, ні використовувати. Саме тому, сучасна риторика і прагне допомогти людині почуватись упевнено в будь-якій комунікативній ситуації.

Звісна річ, суть справи полягає у виборі засобів впливу на окремого співбесідника чи на значну аудиторію слухачку чи телеглядачів. Тому і ризняться підходи.

Карстен Бредемайер, – автор цілої низки посібників з ораторського мистецтва, звертає увагу на посилення за останнє десятиліття негативних за змістом оцінок своїх конкурентів, які вербалізовано як в усних виступах, так і в пресі. Дуже часто словесні перепалки переростають у судові процеси. Так трапилось у суперечці, яка виникла між Sun і Oracle, з однієї сторони, і Microsoft

Білла Гейтса, – з іншої. Обидві сторони публічно продемонстрували вражаючу вульгарність. К. Бредемайер у цій ситуації звертає увагу¹ на реакцію співробітників європейських філій цих фірм, які в захваті від вдалим словесних випадів своєї сторони, що заохочує їх власні упередження. Ці люди схильні вважати, що битва за переділ відповідного сегменту ринку дозволяє використовувати всі можливі засоби, а тим більше і чорну риторичку.

Взагалі, зауважує К. Бредемайер, ситуація на вербальному фронті конкуренції досягла високого рівня ескалації, оскільки тут прорив дух ворожнечі. «Чому б не вилити на конкурента відро помиїв?» — задаються запитанням учасники численних нарад. Адже атака на конкурента в сфері його інтересів дозволяє принизити його і звернути на себе увагу.

Посилаючись на «USA Today», Бредемайер зазначає три різновиди подібних атак.

По-перше, – це **шокова атака**, яку ввів у практику Едвард Тернер (нар. 1938) – відомий американський медіамагнат і власник однойменної кіностудії. Говорячи про Руперта Мердока (нар. 1931) – міжнародного медіамагната, Тернер зауважив: «Подібно покійному фюреру, він контролює засоби масової інформації так, як це вигідно йому самому». Щоправда, дещо пізніше Е. Тернер пом'якшив вислів, назвавши опонента «австралійською ганьбою» журналістики. І в цьому він мав рацію, оскільки і багато хто з критиків стверджували, що комерційного успіху Руперт Мердок досяг значною мірою за рахунок деградації засобів масової інформації. Він почав свій успіх з того, що посилив у газетах розділи кримінальної хроніки і матеріалів еротичного змісту, що схвально сприйняла публіка. Відтак, дешеві вульгарні продукти масового споживання замінили якісні джерела інформації. Якщо до цього додати тиск на медійні профспілки, масове звільнення працівників і приховування прибутків від податків, – образ магната стає досить непривабливим. Тому в своїй шоківій атаці Едвард Тернер був правий. Утім, сам Мердок промовчав, а підвладна йому «New York Post» висловила в тому сенсі, що автор сентенції потрапив під «вплив медикаментозного лікування з приводу маніакально-

¹ Бредемайер К. Черная риторика: Власть и магия слова / Карстен Бредемайер ; Пер. с нем. — 2-е изд. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. — 224 с. — (Серия «Нестандартный подход»).

депресивного синдрому». Узагальнюючи сутність такого роду атак, можна стверджувати, що це не що інше як нападки на особистість, різновид *argumentum ad hominem*.

По-друге, – це **методика руйнування по цеглині**, коли конкуренти щораз придумують нові і нові аргументи, щоб довести неспроможність конкурента виконувати ту роботу, якою він займається. Врешті решт таким чином можна зруйнувати бізнес противника.

По-третє, **міжусобиці**. Відомо багато міжусобних воєн, наприклад, між Coca-Cola і Pepsi, між Burger King і McDonald's, а також між Ford и General Motors. Усе це – класичні приклади.

Але важливо, що на певному етапі конкурентної боротьби атака починає вестись у всіх зазначених напрямках, зазначає К. Бредемайєр. Для того, щоб показати, яке місце займає чорна риторика в системі дієвої сили нашої мови і комунікативних актів, він дає визначення власне риторики, діалектики, еристики і рабулістики.

Позиція стосовно специфіки мовного впливу Карстена Бредемайєра стає очевидною вже з його визначення *риторики* як науки про ефективне застосування мовних компонентів під час публічного спілкування. Посилаючись на визначення терміну, він додає, що риторика це ще і мистецтво «хитромудрих прийомів, хитрощів, підступних задумів». *Діалектика* в зазначеному контексті постає в позитивному світлі як мистецтво досягнення взаєморозуміння і згоди. *Еристика* – вища школа майстерності, мистецтво полеміки, здатність навести неспростовну аргументацію. «*Рабулістика* – це мистецтво витонченої аргументації, що дозволяє виставити предмет обговорення або послідовність чітих думок в потрібному світлі, не завжди відповідному дійсності»¹.

Власне вся ця передмова з визначеннями змісту і сутності понять – вступ до визначення чорної риторики. Отже, чорна риторика – це:

- маніпулювання всіма необхідними риторичними, діалектичними, еристичними і рабулістичними прийомами, щоб направляти бесіду в потрібне русло і до бажаного результату;

¹ Там само. – С. 15.

- аргументація, дискусія і аргументація спрямовані на досягнення верху над співрозмовником «per fas et nefas», тобто усіма правдами і неправдами;
- чарівний і демагогічний засіб, що дозволяє вселити в опонента іншу точку зору;
- мистецтво терпляче зносити всі парадоксальні суперечності, що містяться в наших, висловлюваннях;
- балансування між манірністю і провокуючим лицемірством;
- зброя тих, хто не має в своєму арсеналі нічого іншого ніж бажання замаскувати стан речей, що складається не на його користь;
- наркотик, що приймається нами для самозбудження і наносить незагоювані рани, які назавжди залишаються в ремінісценціях і спогадах співрозмовника.

Нарешті, «чорна риторика – це зодягнена в слова домінанта переможця, переконлива завдяки послідовному використанню всіх засобів та інструментів, доступних в мовній сфері: вербальних, паравербальних і невербальних, тобто мовних, тілесно-речових сигналів і сигналів, що супроводжують мову»¹.

Основною причиною і стимулом функціонування чорної риторики можна вважати відсутність чесності і довіри до партнерів, які насправді прагнуть «суб'єктивної об'єктивності». І повсякденне, і професійне життя, переконує Карстен Бредемайєр, демонструють нам численні випадки, коли учасникам розмови вдається домагатися висновків, спочатку для інших неприйнятних, підводити співрозмовників до прийняття ланцюжків чужих їм аргументів і думок як власних. Тут йдеться про риторику інтересу з її маніпулятивними дослідями і жажливими збоченнями на кшталт того, що робилось ідеологами Третього Рейху. Тут препарують конкретну тему або предмет розмови так, що раптом співбесідник вимушений сказати те, чого сам від себе не очікував. Співбесідник вимушений відійти від власних позицій, понести вербально-аргументативну поразку, незважаючи на те, що спочатку факти виглядали цілком переконливо. Ініціатива в розмові спливає з наших рук, перемогу здобувають софізми, а ланцюжки об'єктивних

¹ Там само. – С. 15-18.

аргументів заплутуються в клубок, розмотати який не уявляється можливим.

Слід зазначити, що нині і Україна і світове співтовариство потрапили в пастку чорної риторики, ведучи перемовини з агресивними лідерами РФ. Тут явні порушення правил перемовин, постійне ухиляння від визнання очевидних усім фактів, гра в мовчанку, ухиляння від повернення за стіл переговорів, агресивна брехня тощо.

Протилежністю вербальній атаці є вербальний самозахист¹. У своїй концепції Лілліан Гласс цілком слушно дотримується думки, що слова мають чарівну силу. Але в реальному житті ця сила часто застосовується з метою руйнування особистості. У сучасній цивілізації ті слова, вирази, інтонації, які ми застосовуємо до своїх співбесідників з негативною конотацією, а тим паче щоденні образи, приниження, незаслужена критика, підкреслювання наших невдач, особливо якщо воно доповнюється замовчуванням наших успіхів, поступово знищують нас, присуджуючи до повільної смерті. Під впливом усього цього негативу, і не бажаючи того, людина всеж таки потрапляє в зловісну хмару комплексу неповноцінності, поступово стає деморалізованою і розчарованою і самою собою і життям. Неприємно те, що саме в цій ситуації людина не знаходить слів, щоб захистити найцінніше і найдорожче в собі – себе саму.

Для того, щоб якомога рідше потрапляти в такі ситуації, коли слова ранять нас дуже глибоко, слід мати правильні слова, правильно їх вимовити в правильний час, тим самим захистити себе від вербального нападу. «Як би легко ми не ставилися до цієї проблеми, але все ж вона дуже серйозна. – Зазначає Л. Гласс. – Грубі слова ранять. Злі фрази колються. Бездушні коментарі засмучують. Тривала емоційна біль через постійні образи може фізично покалічити людину і навіть убити. Ми часто відносимо гидоти, сказані нам кимось, з собою в могилу. Слова можуть заподіяти нам довічну біль, муку, агонію»².

¹ Гласс Лиллиан. Вербальная самозащита / Лиллиан Гласс; Пер. с англ. А. Полякова. — М: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2004. — XXVII, 330 с: ил.

² Там само. — С. XXI.

Отже в тому житті, в яке ми закинені (Ж.-П. Сартр), нам слід навчитись захищатися від тих, хто захоче напасти на вас вербально. Для цього слід навчитись розпізнавати свого вербального ворога, оцінювати його і використати такі стратегії, які найкраще застосовувати, щоб перемогти його. Самий процес навчання різними стратегіям з відбиття нападу противника, на думку Л. Гласс, сприятиме формуванню почуття впевненості в собі.

Часто буває, що ми починаємо жалкувати, що занадто швидко і занадто довірливо поставились до нового знайомого. А в результаті помилились у своєму виборі. Цього б не сталось, якби ми при зустрічі з цією людиною:

а) зупинились і оцінили ситуацію, щоб не потрапити під вербальну атаку;

б) потім уважно оглянули людину в цілому, поспостерігали за її жестами, мімікою, положенням плечей, рук, їхніх рухів;

в) потім прислухатися, що і як вона нам говорить.

І тоді б в момент знайомства ви помітили, що ваш потенційний «діловий» партнер не міг вам навіть в очі дивитися, коли розмовляв з вами. А коли подивитися в вашу сторону, його брови були насуплені, губи були підібгані, напружені і витягнуті. Ви б помітили, що він завжди відхилявся від вас, віддаляючись все далі і далі кожен раз, коли ви наближались до нього. Послухавши його уважніше, зрозуміли б, що за людина ховається за всієї його бравадою.

Таким чином, запропонована концепція вербального самозахисту передбачає багаторівневу систему захисту. Слід самому і за допомогою оточуючих оцінити свої слабкі і сильні сторони, спробувати поліпшити свій імідж. Тоді й інші будуть сприймати вас у кращому світлі, і ви відчуєте впевненість у собі. Не можна не звертати увагу на те, як звучить ваш голос, якщо ви хочете виграти у вербальному протистоянні. Правильний голос і правильні речі, про які ви говорите, допоможуть перемогти. До того ж слід досконально вивчити стратегії вербального самозахисту, щоб у разі необхідності завжди скористатися потрібною. В процесі спілкування важливо не давати вашому суперникові травмувати вас, захоплюючи ваш особистий простір. Як свідчить досвід багатьох людей, вербальний самозахист може врятувати нам життя, коли ми стикаємось з агресивною поведінкою нападників.

У сучасному світі мас-медіа, як уже відзначалось нами, демократичні форми суспільного буття людей співіснують з квазі-демократичними і тоталітарними. В різних соціально-економічних системах по-різному функціонують і механізми інформування, агітації і пропаганди. Тому автори однієї з авторитетних праць з теорії і практики пропаганди¹ в своєму дослідженні прагнуть довести, що є інший вибір, ніж тільки наївне прийняття плодів пропаганди, з одного боку, і тотальний цинізм, об'єднаний з жагою розваг, з іншого. Особливо важливо в демократичних країнах в добу, яка характеризується все більш ускладненим застосуванням методів пропаганди, щоб громадяни знали про поширені прийоми пропаганди та психологічну динаміку, що робить їх ефективними, і про те, як протидіяти їх ефективності, не впадаючи в мерзенний цинізм.

Незважаючи на поширення в сучасних медіа методів зловживання довірою аудиторії з боку недобросовісних комунікаторів, включаючи (особливо) тих, які могли б балотуватися на найвищі політичні посади на даній території, автори переконані, що цьому можна протистояти і протидіяти. Головне треба зрозуміти відмінність між переконаннями комунікатора і змістом його пропагандистських виступів. Адже цілком можна бути ефективним комунікатором за допомогою чесних і відкритих методів. В епоху пропаганди найкраще для виживання демократії – існування комунікаторів, які знають, як представити свої ідеї ясно і чесно, поряд з поінформованим електоратом, обізнаним про різницю між чесним поданням поглядів і шахрайством. За останніх пару років ми спостерігаємо і на власному досвіді, і на прикладі протестних рухів у ряді країн світу, що неправдива пропаганда має все менше шансів на її підтримку. Власне і причиною протестів усе частіше стають брехня можновладців, корупція і несправедливість.

Також слід звернути увагу на особливості комунікативних технологій переконування своїх співбесідників. Насамперед слід пам'ятати, що люди розуміють речі з точки зору свого власного

¹ Див.: Аронсон Э., Пратканис Э. Р. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление // Перераб. изд. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с. – (Проект «Психологическая энциклопедия»)

досвіду. Якщо ви намагаєтеся довести свої ідеї до відома інших, не приділяючи уваги тому, що вони хочуть сказати вам, то вам слід відмовитись від свого задуму. Отже, бажаючи переконати людей, необхідно наводити докази, які відповідають їх власним переконанням, емоціям і очікуванням.

По-1-ше, людей переконують факти. Факти незаперечні. Хоча і вірно, що статистика інколи бреше, але все-таки емпіричні дані є переконливим інструментом для побудови основи формування переконань. Слушно, що хороша PR-програма завжди починається з пошуку фактів.

По-2-ге, людей переконують емоції. Абрахам Маслоу (1908-1970) – основоположник гуманістичної психології, був правий. Люди дійсно реагують на звернення до емоцій. любові, миру, сім'ї, патріотизму, поваги, самовираження. Визначні політичні діячі відомі тим, що навіть у найскладніші часи вміли знайти ті емоційні струни в суспільстві, на які люди реагували з оптимізмом (Вінстон Черчілль).

По-3-є, людей переконують персоналізації, вони реагують на особистий досвід оратора. Коли учасник військових дій говорить про ситуацію на фронті, яку сам переживає, його словам довіряють.

По-4-е, людей переконують, коли звертаються до «Ви». Люди не втомлюються слухати саме це «Ви». «А що це дасть мені?» – питання, яке прямо чи подумки задають усі. Таким чином, один із секретів переконання полягає в тому, щоб постійно ставити себе на місце аудиторії і постійно звертатися до «Ви».

На перший погляд, ці принципи прості, але їх важко усвідомити особливо бізнес-лідерам, які не схвалюють емоції, або персоналізацію, або навіть звернення до аудиторії. Влада переконання, впливу на громадську думку, – це критерій ефективного лідера. Громадську думку набагато простіше оцінити, ніж вплинути на неї. Утім, продумана PR-програма може кристалізувати підходи, посилити переконання і іноді змінити громадську думку. А перш за все промовцю (політичному чи громадському діячу, чи бізнес-лідеру) слід виділити і зрозуміти суспільну думку, яку він хоче змінити або модифікувати.

* * * * *

На завершення, дослідивши й історію розвитку форм комунікативної взаємодії, і вплив на суспільство медіа, і сучасні підходи до форм переконання, повернімося до софістів і софістики.

Поширена в літературі думка, що софісти першими запровадили «небезпечні» погляди на роль переконання в суспільстві, – звідси негативний відтінок значення у слова *софістика*, яке для пересічної людини означає «обман» або «хибна аргументація». Основу підходу софістів до слова виразив у своїх принципах Протагор: «Люди – міра всіх речей» і «Кожна проблема має дві сторони». Для софіста не існує абсолютної істини і ніяких надійних способів її виявити, чи через божественне натхнення, чи за допомогою людської інтуїції. Єдиний критерій – люди, а їх ідеї вони завжди можуть бути оскаржені. Софісти вважали, що переконання необхідно для того, щоб знайти «найкращий» образ дій. При обговоренні та суперечці можуть бути розкриті багато аспектів проблеми, а переваги і незручності даного способу дії будуть видні чіткіше.

Платон уважав позицію софістів обурливою, оскільки він вірив у абсолютне знання, яке можливо по-справжньому зрозуміти лише через вивчення філософії. Суспільству не потрібні «словесні виверти» софістів, бо подібний обман, на думку Платона, вводив молодь Афін в оману. Софістична практика обговорення обох сторін будь-якої проблеми просто затемнювала розуміння того, що він вважав істиною.

Але Аристотель примирив точку зору софістів і позицію свого вчителя, Платона, в «Риториці» – першому докладному викладі теорії переконання. Для нього метою переконання була передача точки зору або позиції. Софісти вважали, що переконання необхідно для виявлення важливих фактів, а Аристотель вважав, що знання можна отримати, лише користуючись логікою і розумом. Аристотель знає, що не кожен здатний ясно міркувати про всі проблеми. Для цих більш тупих душ було необхідно мистецтво переконання, щоб повідомляти їм істини таким чином, щоб вони могли прийти до правильного висновку.

Традиція «рішення через переконання» підтримувалася древніми римлянами. Політична і судова система Римської республіки, багато в чому схожа на грецьку, заохочувала дебати і політичні промови. Однак на відміну від греків римляни використовували професійних майстрів переконання – політиків і юристів, які ро-

били кар'єру на вмінні аргументовано доводити свою точку зору, про що свідчить діяльність Демосфена і Цицерона.

Красномовна риторика стародавніх греків і римлян, так само як і американських колоністів, які створили США, різко відрізняється від типової комунікації сьогоденного дня з її акцентом на використанні простих гасел і образів. Мета сучасної пропаганди все частіше полягає не в тому, щоб інформувати і просвіщати людей, а скоріше в тому, щоб підштовхувати маси до бажаної позиції або точки зору. Та й ситуація, в якій сьогодні відбувається процес переконання, в деяких дуже важливих відносинах значно відрізняється від того, що відбувалося в минулому.

Аристотель.

ПРО СОФІСТИЧНІ СПРОСТУВАННЯ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

[Мета і зміст твору.

Софісти і софістичні силогізми]

Отже, ми говоримо про софістичні спростування, тобто про ті, які хоча і здаються спростуваннями, але суть паралогізми², а не спростування, і починаємо, природно, з перших.

Що одні [спростування] суть умовиводи, а інші, не будучи ними, лише здаються такими, – це очевидно. Насправді, так само як це буває в інших галузях через деяку схожість, так і при наведенні доказів. Адже поведінка одних людей дійсно бездоганна, у інших такою лише здається, оскільки вони приймають поважний вигляд і поводяться справно, як годиться членам філи. І одні красиві своєю красою, а інші тільки видаються красивими, тому що чепуряться. Так само відбувається і з неживими предметами. А саме, одні з них дійсне срібло або золото, а інші ні, але здаються такими нашим відчуттям. Так, речі свинцево-сріблястого кольору і речі з олова здаються срібними, а речі кольору жовчі – золотими. Таким же чином і одні умовиводи і спростування дійсні, а інші ні, але здаються такими за нестачі досвіду. Бо недосвідчені дивляться ніби знаходячись на великій відстані. Умовивід же виходить з певних положень таким чином, що він через судження з необхідністю висловлює щось відмінне від покладених в основу суджень.

А спростування – це умовивід з висновком, що суперечить висновку [співбесідника]. Деякі спростування не забезпечують цього, але здаються такими, що забезпечують це, з багатьох при-

¹ Переклад здійснено за текстом: **Аристотель. О софистических опровержениях // Сочинения в 4-х т. – Т. 2. – М., 1978. – С. 535–593.**

² **Паралогізм** – це ненавмисна логічна помилка в міркуванні, яка виникає внаслідок необізнаності чи несвідомого порушення законів і правил логіки.

чин, з яких найзручніший і поширеніший топ, що впливає з імен. Насправді, оскільки не можна при міркуваннях приносити самі речі, а замість речей ми користуємося як їх знаками іменами, то ми вважаємо, що те, що відбувається з іменами, відбувається і з речами, як це відбувається з рахунковими камінчиками для тих, хто веде рахунок. Але відповідності тут немає, бо число імен і слів обмежене, а кількість речей необмежена. Тому одне й те ж слово і одне ім'я неминуче позначають багато чого. Значить, так само як в наведеному прикладі досвідчені вводять в оману тих, хто не уміє поводитися з рахунковими камінчиками, так і при наведенні доводів неправильно роблять висновок ті, хто не знає значень слів, – і коли самі міркують, і коли слухають інших. З цієї причини і з інших причин, про які мова попереду, є умовиводи і спростування, які тільки здаються такими, не будучи ними. А оскільки дехто піклується більше про те, щоб бути знаним як мудрий (уявним мудрим?), аніж бути мудрим (адже софістика – це уявна мудрість, а не дійсна, і софіст – це той, хто шукає користь від уявної, а не дійсної мудрості), то ясно, що для них важливо швидше видаватися виконуючими справу мудрого, аніж дійсно виконувати її, але при цьому не здаватися виконуючими її. Справа ж того, хто знає, – кожного разу, зіставляючи одне з іншим, говорити правду щодо того, що він знає, і уміти викривати брехуна. А це означає, з одного боку, уміти висловлювати свої доводи, а з іншого, – вислуховувати інші. Тому ті, хто хоче удаватися до софізмів, повинні досліджувати рід вказаних [нами] доводів. Бо це корисно [для їх мети], оскільки таке уміння дозволяє видаватися мудрим, до чого вони якраз і прагнуть.

Таким чином; ясно, що є такий рід доводів і що ті, кого ми називаємо софістами, добиваються такого уміння. Скільки ж є видів софістичних доводів, з чого складається це вміння, з скількох частин складається справжнє дослідження і про все інше, що сприяє цьому мистецтву, – про це і піде тепер мова.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

[Чотири роди доводів]

Є чотири роди доводів в бесідах – повчальні, діалектичні, випробуючі та еристичні. Повчальні роблять висновки виходячи з власних начал відповідної науки, а не з думок того, що відповідає

(адже той, хто вчиться, повинен довірятися). Діалектичні – ті, які укладають від правдоподібного до одного з членів суперечності. Випробуючі – ті, що роблять висновки від [положень], які той, що відповідає вважає правильними і які необхідно знати тому, хто домагається знання (а яким чином – вказано в іншому місці). Еристичні – ті, що роблять висновок або здаються такими, від [думок], що здаються правдоподібними, але в дійсності правдоподібні. Що стосується доводів доведення, то про них сказано в «Аналітиках», про діалектичні ж і випробуючі – в інших творах, а про сперечання, тобто еристичні, мова піде тепер.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

[П'ять цілей софістів у суперечках]

Насамперед, слід з'ясувати, скільки цілей переслідують ті, хто розмірковує лише заради суперечки і бажання здолати. Таких цілей п'ять: спростування; хибне; те, що не узгоджується із загальноприйнятим; похибки в мові і, п'яте, примушення співбесідника до марнослів'я, тобто до частого повторення одного й того ж. Або ж [софісти] домагаються кожної з цих цілей не на ділі, а хоч би по видимості. Більш за все вони мають намір створити видимість того, що вони спростовують; друге – показати, [що співбесідник говорить] неправду; третє – привести його до того, що не узгоджується із загальноприйнятим; четверте – змусити його робити погіршності в мові, тобто своїми доводами змусити відповідача говорити неправильно подібно до чужоземця; нарешті, змусити його говорити часто одне й те ж.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

*[Шість видів софістичних спростувань,
заснованих на неправильному застосуванні
словесних виразів]*

Є два способи [софістичного] спростування: одні спростування – від оборотів мови, інші – не від оборотів мови. Способів створити на підставі оборотів мови видимість спростування є шість: однойменність, двозначність, з'єднання, роз'єднання, наго-

лос або вимова і форма виразу. Правильність цього [перерахування] (хоча можна було б вказати інший спосіб) підтверджується наведенням або силогізмом, а також тим, що [лише] стількома способами можемо ми одними і тими ж іменами і виразами (logoi) позначити різне. На однойменності ґрунтуються такі доводи, як наприклад, що «ті, хто знає, manthanoysin (вчаться) адже вчителі грамоти manthanoysin (розуміють), викладаючи ізустно свої знання». Річ у тому, що manthanein багатозначне: воно означає «розуміти, застосовуючи знання», і «набувати знання». Або далі, що «зло є благо, бо ta deonta (те, що повинне бути) є благо, а зло deonta (має бути)». Річ у тому, що deonta має два значення: «неминуче», – що часто буває і зі злом (адже деяке зло неминуче), і про благо ми також говоримо як про «те, що має бути». Далі, що «одна і та ж людина сидить і стоїть, хвора і здорова. Адже саме той, хто встав, стоїть, і саме той, хто видужав, здоровий. Встав же той, хто сидить і одужав хворий». Насправді те, що хворий те чи інше робить або зазнає, означає не одне [і те ж], а йдеться іноді про того, хто *тепер* хворий [або сидить], а іноді про того, хто *раніше* хворів [або сидів]. Проте [можна сказати двояко]: видужував той, хто хворий (kamnoii), і видужував хворий (ho kamnōn), а здоровий не той, хто хворий, а хворий, який не тепер [хворий], а раніше [хворів]. На двозначності ґрунтуються такі доводи: «Бажання ворогів захопити» або «Якщо *знає* це, то, чи знає *це*?» Адже останній вираз може означати, що хтось знає це і що само це знає. Або: «Якщо *бачить* це, то чи бачить *це*? Бачить же [хтось] стовп. Відтак, бачить стовп». Або: «Значить, говориш ти «є» – чи говориш ти – *це* є? Але ти говориш, що [це] є камінь. Отже, ти говориш, що ти камінь». Або: «Чи говорить той, хто мовчить (sigōnta legein)?» Насправді ж sigōnta legein означає двояке: що той, хто говорить мовчить і що мовчить те, про що він говорить.

Таким чином, є три способи [розмірковувати] на підставі однойменності і двозначності: один - коли вираз або ім'я означає багато чого, наприклад, aetos і kyōn¹; другий – коли ми звикли говорити таким саме чином, а третій – коли в поєднанні ім'я означає не одне, а багато чого, окремо ж – тільки одне, наприклад «знання букв», а саме: кожне окремо – «знання» і «букви» - означає якраз

¹ *Aetos* – означає «орел» і «фронтон»; *kyōn* – означає «собака», «чудовисько», «кінік-філософ».

щось одне, а обидва разом більш ніж одне: або самі букви мають знання, або хтось інший знає букви.

Відтак, на цих способах ґрунтуються двозначність і однойменність. На поєднанні ж ґрунтуються такі [доводи], як, наприклад, «той, хто сидить здатний ходити» і «той, хто не пише – писати». Адже значення не одне і те ж, чи висловлюють окремо чи разом, що той, що сидить здатний ходити <і той хто не пише – писати>, і так само [у другому прикладі], якщо сполучають ці слова і говорять «той, хто не пише, пише». Адже це означає, що він має здатністю писати, будучи таким, хто не пише. Якщо ж не сполучають, то це означає, що і коли він не пише, він має здатністю писати. Або [приклад]: «Він вчиться тепер грамоті, якщо тільки він вчиться тому, що він знає». Далі: «Що в змозі нести тільки одне, в змозі нести багато чого».

На роз'єднанні ґрунтуються такі доводи, як: «П'ять – це два і три; значить, п'ять є непарне і парне». Або: «Більше є тотожне, бо воно стільки ж і ще щось понад це». Насправді ж, не завжди одна і та ж річ, будучи роз'єднаною, має те ж значення, що і тоді, коли вона поєднана, наприклад: «egō s'thēka doylon ont' eleytheron»¹ або «pentēkont' andrōn hekaton lipe dios Achilleys»².

На підставі наголосу або вимови нелегко в усних бесідах висувати доводи, швидше в писаннях і віршах. Так, наприклад, дехто виправляв Гомера, захищаючи його від докору, що безглузді його слова «Дерево, яке (hoу) гние від дощу». Вони вирішують це за допомогою вимови, кажучи, що [у Гомера] не hoу, а ou (не) зі знаком гострого наголосу. І так само – щодо сновидіння Агамемнона, що не сам Зевс сказав «Ми дозволяємо (didomen) йому славу здобувати», а велів сновидінню дозволяти (didonai) це. Такими є доводи, що ґрунтуються на вимові або наголосі.

Доводи ґрунтуються на формі виразу, коли те, що не одне й те ж, висловлюють однаково, наприклад, чоловічий рід – як жіночий рід, або жіночий рід – як чоловічий, або середній рід – чи як чоловічий, чи як жіночий рід, або ж якість – як кількість, або кіль-

¹ Є ряд значень цього вислову: «Я зробив тебе, раба, вільним» або «Я зробив тебе, вільного, рабом», або «Я зробив тебе вільним рабом».

² Тут також двозначність: «Славний Ахілл залишив (на полі бою) п'ятдесят мужів зі ста» або «Славний Ахілл залишив (на полі бою) сто мужів з п'ятдесяти».

кість – як якість, або діюче – як потерпаюче, або стан – як дію і так далі, згідно проведеному раніше розрізненню [категорій]. Адже те, що не належить до дій, можна в промові позначати як дію: наприклад, за формою виразу «бути здоровим» (*hy-giaínein*) однаково з «різати» або «будувати», хоча перше вказує на певну якість і стан, а останнє – на якусь дію. Так само і в інших таких випадках.

Отже, спростування від оборотів мови виходять з цих топів. Паралогізмів не від оборотів мови є сім [видів]: перший – від привнесеного; другий – такі, в котрих йдеться про [власнине] взагалі або ж не взагалі, а в якомусь відношенні, в якомусь місці, в якийсь час і по відношенню до чогось; третій – від незнання [сутності] спростування; четвертий – від слідування; п'ятий – від прийняття покладеного спочатку; шостий – такі, в яких те, що не є причиною, видається за причину; сьомий – такі, в яких численні запитань зводять до одного запитання.

РОЗДІЛ ПЯТИЙ

[Сім видів софістичних спростувань, незалежних від словесних виразів]

Отже, паралогізми від привнесеного мають місце, коли стверджують, що все власнине речі власнине і тому, що є привнесеним для неї. Насправді ж, хоча одній і тій же [речі] привнесено багато що, не обов'язково, щоб все це було властиво всьому тому, що говориться [про неї] і про що воно говориться. Наприклад, «якщо Кориск не те ж, що «людина», то він не те ж, що він сам, оскільки він людина». Або: «Якщо Кориск не те ж, що Сократ, а Сократ – людина, то, – говорять вони, – визнається, що Кориск не те ж, що людина»; адже привнесене те, що той, від кого, як було сказано, відрізняється [Кориск], є людина.

Паралогізми від сказаного [про щось як про власнине] взагалі або в якомусь відношенні і не у власному сенсі з'являються, коли сказане обмежено береться як сказане взагалі, наприклад «якщо не-суття є уявним, то не-суття є». Насправді ж не одне і те ж бути чимось і бути взагалі. Або навпаки, що «суття не є суття, якщо воно не є чимось з існуючого, наприклад, якщо воно не є людиною». Але йдеться про те, що не одне і те ж не бути чимось і

не бути взагалі. Але [людям] здається, що це одне й те ж за великої подібності виразу і через те, що відмінність між «бути чимось» і «бути» і між «не бути чимось» і «не бути» видається незначною. І те ж саме з [паралогізмами] від сказаного [про щось як про властиве] в якомусь відношенні і взагалі. Наприклад, «якщо індієць, будучи весь смуглявий, має білі зуби, то він білий і не білий». Або якщо він і те і інше в якомусь відношенні, то йому, мовляв, разом властиві протилежності. В деяких випадках такі [ухиляння] легко углядіти всякому; наприклад, якщо той, з ким погоджуються, що ефіоп чорний, запитує, чи білі зуби у ефіопа. Якщо ж [визнають], що ефіоп в цьому відношенні білий, то запитуючий робить висновок, що ефіоп чорний і білий, уважає, що, довівши до кінця постановку питання, він розмірковував за допомогою умовиводу. У деяких же випадках [такі ухиляння] залишаються непоміченими, а саме в тих випадках, коли про щось говориться [як про властиве] в якомусь відношенні, а здається, що слідує також [властиве] взагалі, і коли нелегко углядіти, що з цього вважати правильним. Це буває в тих випадках, коли суперечливі одна одній [якості] однаково властиві. Бо тоді здається, що треба погодитися, що або і те і інше може позначатися взагалі, або що жодне з них не може позначатися. Наприклад, якщо щось наполовину біле і наполовину чорно то [запитується], чи біле воно, чи чорне?

Інші паралогізми виникають через те, що точно не позначили, що таке висновок і що таке спростування, і із-за наявності вади у [їх] визначенні. Бо [правильне] спростування суперечить одному і тому ж – не імені, а предмету, а якщо імені, то не соіменному, а тотожному; таке спростування виходить з узгоджених [посилок] і слідує [з них] з необхідністю (не включаючи визначеного спочатку) в тому ж відношенні, у відношенні того ж, однаковим чином і для того ж часу [що і положення заперечуваного]. Уводити в оману відносно чогось можна таким же чином. Дехто ж, упускаючи щось з тільки що вказаних [умов], спростовують лише по видимості, наприклад [доводячи], що одне і те ж є подвійне і не подвійне, оскільки два є подвійне проти одиниці, але не подвійне проти числа три. Або якщо [стверджують], що одне і те ж є подвійне і не подвійне проти одного і того ж, проте не в одному і тому ж відношенні, бо воно подвійне по довжині, але по ширині не подвійне. Або якщо [стверджують], що [щось є щось одне] відносно одного і того ж і в одному і тому ж відношенні і

однаковим чином, але не для одного і того ж часу; зважаючи на це спростування – уявне. Утім, таке спростування можна зарахувати і до спростувань від оборотів мови.

Паралогізми від прийняття визначеного спочатку утворюються так само і стількома ж способами, скількома способами можливо постулювати з начала. Видимість спростування виникає тут із-за нездатності виразно бачити, що є одне і те ж, і що – різне.

Спростування від слідування утворюється тому, що вважають, ніби можливе зворотнє слідування, а саме, коли на підставі того, що, якщо є ось це, то необхідно є те, вважають, що, якщо є те, то необхідно є і ось це. Звідси і помилки в думках, що спираються на відчуттєве сприйняття. Насправді, часто приймають жовч за мед, тому що жовтий колір пов'язують з медом. Рівним чином ми вважаємо, що оскільки земля стає вологою від дощу, то, якщо земля волога, значить, йшов дощ. Проте це не є необхідним. І в мистецтві красномовства доведення від ознаки ґрунтуються на слідуванні. Адже, бажаючи довести, [наприклад], що хтось є перелюбом, роблять цей висновок з того, що він чепурун або що його бачили блукаючим уночі. Але це відбувається з багатьма, проте звинувачувати їх [у перелюбстві] не можна. Рівним чином, – і в міркуваннях через умовиводи. Так, довід Мелісса про те, що Всесвіт безмежний, виходить з того, що Всесвіт є те, що не виникло (адже з не-сущого нічого не може виникнути), а те, що виникло мало початок. Тому оскільки Всесвіт не виник, то він не має початку, отже, він безмежний. Проте це не слідує з необхідністю, бо якщо все, що виникло має початок, то це не означає, що все, що має початок, виникло, так само як з того, що у хворого лихоманкою є жар, випливає, що всі, у кого жар, хворіють на лихоманку.

Спростування від прийняття за причину того, що не є причиною, мають місце, коли те, що не є причиною, приєднується так, ніби на його підставі виникає спростування. Це буває в умовиводах через неможливе. Бо в них необхідно оспорити щось з покладеного. Тому, якщо до запитань, необхідних для неможливого висновку, зараховують те, що не є причиною, то часто здається, що спростування отримане на його підставі, наприклад [у положенні], що душа і життя не одне й те ж. А саме, якщо виникнення протилежне знищенню, то і певного роду виникнення протилежне певного роду знищенню. Смерть же є певне знищення і протилежна життю. Отже, життя є виникнення і жити – означає

виникати. Але це неможливо, значить, душа і життя не одне й те ж. Проте цей висновок не отримано через умовивід. Насправді, неможливе виникає і в тому випадку, якщо не ототожнюють життя і душу, а приймають лише, що життя протилежне смерті, яка є знищення, і що виникнення протилежне знищенню. Такі доводи приводяться через умовивід не взагалі, а лише відносно обговорюваного. Часто щось таке не в меншій мірі залишається непоміченим самими запитуючими.

Такими є доводи від слідування і від [прийняття за причину] того, що не є причиною. Доводи ж від з'єднання двох запитань в одне зустрічаються, коли не помічають, що задано більш ніж одне запитання, і дають одну відповідь, неначебто було поставлено одне запитання. У деяких же випадках відразу видно, що ставлять більш ніж одне запитання, і тому не слід давати на них одну відповідь, наприклад, [коли запитують] «земля – це море чи небо?» А в деяких випадках це не так легко видно, і, вважаючи, що це одне питання або не дають відповіді на питання, або підлягають уявному спростуванню. Наприклад: «Чи людина цей і той? Так. Значить, якщо б'ють цього і того, то б'ють одну людину, а не двох чоловік». Або ще: «Якщо з цих речей одні хороші, інші не хороші, то чи всі вони хороші або не хороші?» Яку б відповідь не дали, можна, мабуть, робити уявне спростування або хибне [твердження]. Адже сказати, що щось з недоброго добре або щось з доброго недобре, неправильно. Проте іноді, якщо щось додати, спростування може стати правильним, наприклад, якщо хтось визнає, що одне і багато інших однаково називаються білими, або оголеними, або сліпими. Бо якщо сліпе – це те, що не має зору, хоча йому природно його мати, то і сліпими будуть ті, хто не мають зору, хоча їм природно його мати. Тому, [говорить софіст], коли одне [тварина] має зір, а інше не має, обидва будуть або зрячими, або сліпими; а це неможливо.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

[Паралогізми суперечать правилам спростування]

Уявні висновки і спростування слід розділяти таким самим чином, або ж усі їх слід звести до незнання [суть] спростування, вважаючи це початком, бо всі види [софістичних спростувань]

можна звести до [того чи іншого порушення] визначення спростування. Насамперед, слід дивитися, чи не йдеться так, що вони не засновані на правильному умовиводі. Адже висновок повинен впливати з даних [посилок], так що він повинен слідувати (*legein*) з необхідністю, а не тільки по видимості. Потім [слід дивитися], чи відповідають вони частинам визначення. Адже з паралогізмів від оборотів мови одні ґрунтуються на двоякому значенні, якими є однойменність, [двозначна] мова і подібність за формою виразу (адже прийнято позначати все як визначене щось). А поєднання, роз'єднання і вимова або наголос [вводять в оману] тому, що мова не одна й та ж, або ім'я різне, адже ім'я повинне бути одним і тим же, як і сам предмет один і той же, якщо хочуть, щоб було спростування або умовивід. Наприклад, якщо мова йде про плащ, то робити висновок треба не про покривало, а про плащ, бо хоча судження про покривало правильне, але не виведене через умовивід: для того, хто запитує, чому так, необхідне ще запитання, чи означає це одне й те ж.

Паралогізми ж від привнесеного стають очевидними, коли дано визначення умовиводу. Адже те ж визначення має бути і для спростування, хіба що додається «суперечність», бо спростування є умовивід до суперечності. Тому, якщо немає умовиводу про привнесене, то не виходить і спростування. Насправді, якщо за наявності одного й іншого необхідно існує третє, а третє біле, то не необхідно, щоб це «біле» впливало з умовиводу. І якщо трикутник має кути, що дорівнюють [в сукупності] двом прямим, і йому трапляється бути фігурою, або першим, або початком, то він має [такі] кути не тому, що він є фігурою, або началом, або першим. Адже доказ стосується трикутника не тому, що він фігура або перше, а оскільки він трикутник. І так само в інших випадках. Тому, якщо спростування є деякий умовивід, то не може бути спростування на підставі привнесеного. Тим не менш, нетямущі висувають спростування і проти знавців своєї справи, і проти досвідчених взагалі. Бо вони будують умовиводи проти тих, хто знає на підставі привнесеного. І ті, хто неспроможний проводити тут розрізнення, або погоджуються, коли їх запитують, або, не погоджуючись, вважають, що погодилися.

Паралогізми від сказаного [про щось як про властиве] в якомусь відношенні або взагалі утворюються тому, що твердження і заперечення стосуються не одного й того ж. Насправді, запе-

реченням «в якомусь відношенні біле» буде «в якомусь відношенні не біле», а запереченням «взагалі біле» буде «взагалі не біле». Тому, якщо [той, хто відповідає], погоджуючись з тим, що щось в якомусь відношенні біле, приймає це як сказане безвідносно, то [запитуючий] не спростовує, а тільки здається, що він спростовує, тому що [той, хто відповідає] не знає, що таке спростування.

Найбільш очевидні паралогізми з усіх – вказаних раніше¹, як такі, що порушують визначення спростування, чому вони й названі так. Бо тут виникає видимість [спростування] із-за упущення у визначенні його. І якщо розрізняти паралогізми так, як ми розрізняли, то упущення у визначенні спростування слід визнати загальним для них усіх.

Паралогізми від прийняття [покладеного] в начало і від визнання того, що не є причиною, за причину також виявляються за допомогою визначення. Адже висновок повинен слідувати тому, що [посилки] такі і саме це не знайшло собі місця серед того, що не є причиною; з іншого ж боку, висновок повинен слідувати без того, щоб бути включеним в те, що [покладене] спочатку, і саме цієї умови немає у паралогізмів від постулювання з начала.

Паралогізми від слідування складають частину паралогізмів від привнесеного. Бо наслідок є щось привнесене і відрізняється від привнесеного [лише] тим, що привнесене можна брати тільки для чогось одного (наприклад, [коли стверджують], що жовте і мед або біле і лебідь – одне й те ж)², а наслідок завжди відноситься до численного. Адже ми вважаємо, що [предмети], тотожні одному і тому ж, тотожні між собою. Тому виходить спростування від слідування. Проте це вірно не до всякого випадку, наприклад, коли [тотожність] привнесена. Адже сніг і лебідь тотожні лише в тому сенсі, що вони білі. Або ж приймають, як у доводі Мелісса, що бути таким, що виникло і мати начало – одне й те ж, або що одне й те ж – стати рівним і мати одну й ту ж величину. А

¹ Оскільки наслідок, говорячи взагалі, не взаємозамінний з тим, наслідком чого він є, і властивість речі, що виражена наслідком, не обов'язково є його суттєвою властивістю, навіть якщо властивість, що виражена підставою цього наслідку, відноситься до його суттєвих властивостей.

² Твердження «якщо щось є мед, то воно жовте» і «якщо щось є лебідь, то воно біле» – не підлягають оберненню, причому жовте і біле – привнесені властивості, а саме жовте – для того, що є медом, а біле – для того, що є білим.

саме, на тій підставі, що те, що виникло має початок, Мелісс уважає, що те, що має початок, виникло, неначе обидва – те, що виникло і те, що обмежене – одне й те ж тому, що мають початок. І так само відносно того, що стає рівним [вважають, що] якщо [речі], що приймають одну і ту ж величину, стають рівними між собою, то і [речі], що стають рівними, приймають одну й ту ж величину. Отже тут використовують слідування. А оскільки спростування від привнесеного криється в незнанні [сутності] спростування, то очевидно, що так же і спростування від слідування. Але це належить розглянути й інакше.

А паралогізми від прийняття багатьох запитань за одне криються в тому, що ми неправильно розчленовуємо підставу посилок. Адже посилка є [вислів] чогось одного про щось одне. Визначення ж одного окремого предмету і предмету взагалі – одне й те ж, наприклад, визначення людини [взагалі] і однієї окремої людини¹. І так само в інших випадках. Якщо, таким чином, окрема посилка – це та, яка стверджує щось одне про щось одне, то і посилка взагалі буде такого роду положенням. Але оскільки умови-від складається з посилок, а спростування є умовивід, то і спростування повинне складатися з посилок. Тому якщо посилка є [вислів] чогось одного про щось одне, то очевидно, що і вказаний паралогізм криється в незнанні того, що є спростуванням. Бо лише здається посилкою те, що не є посилкою. Тому, якщо дано відповідь як на одне запитання, то спростування буде; якщо ж не дано, а тільки здається, що дано відповідь, то спростування уявне. Отже, всі види [паралогізмів] відносяться до незнання [сутності] спростування: ті, що від зворотів мови, – тому, що суперечність уявна, адже саме суперечність є відмінною рисою спростування, а інші основані на [порушенні] визначення силогізму.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

[Причини, чому такі паралогізми вводять в оману]

Паралогізми від однойменності і [двозначної] мови вводять в оману із-за нездатності розібрати різні значення того, що говорить (адже дещо дійсно нелегко розібрати, наприклад, [значен-

¹ Адже визначення виражає сутність буття речі.

ня] єдиного, сушого, тотожного), а від поєднання і роз'єднання – з причини думки, ніби немає ніякої різниці, чи дається слово в поєднанні, чи відокремлено, як це дійсно буває у більшості випадків. І так само йдеться про паралогізми від вимови або наголосу. Бо ослаблення або посилення голосу при вимові слова, слід припустити, ніколи або переважно не змінює його значення. Паралогізми ж від форми виразу вводять в оману з причини подібності виразів. Бо важко розібрати, що говориться в однаковому значенні, а що – в різному. Адже той, хто здатний це розбирати, близький, мабуть, до досягнення істини.

Більше ж усього спонукає до погодження [з обманом] те, що все, про що щось говориться, ми вважаємо визначеним щось і сприймаємо як щось одне¹. Адже здається, що «визначене щось» і «сущє» більше всього супроводять єдине і сутність. Ось чому і цей вид паралогізмів слід зараховувати до заснованих на [двозначності] виразах: по-перше, тому, що виникає більша помилка, коли ми розглядаємо щось разом з іншими, ніж коли розглядаємо його самостійно (адже розгляд чогось разом з кимось іншим відбувається за посередництва слів, а самостійний розгляд – анітрохи не гірше – за участі самого предмету); по-друге, тому, що буває, що і самостійно помиляються, коли розгляд спрямований на слово; по-третє, помилка виникає із-за схожості, а схожість – із-за способу виразу. Паралогізми від привнесеного вводять в оману з причини нездатності відрізнати тотожне від різного, єдине – від численного і розбиратися в тому, що не у всіх випадках привнесене для сказаного [про предмет] є привнесене для самого предмету. Так само і паралогізми від слідування. Адже слідство є частиною привнесеного.

Далі, у багатьох випадках здається і вважається [правильним], що якщо щось одне не відокремлене від чогось іншого, то і останнє не можна відокремити від першого. У паралогізмах, заснованих на упущенні у визначенні [спростування], так само як і від сказаного [про щось як про присуще] в якомусь відношенні і взагалі, омана виникає з причини несуттєвої [відмінності], бо, вважаючи, що «якесь», в «якомусь відношенні», «якимсь чином», «тепер» нічого не додають до змісту, ми визнаємо [положення] за загальне. Так само і в паралогізмах від прийняття [покладеного]

¹ На глибоке переконання Аристотеля, насправді, це неправильна думка.

спочатку, від прийняття того, що не є причиною, за причину і від прийняття багатьох запитань за одне: у всіх них омана виникає з причини несуттєвої [відмінності], бо з вказаної причини ми точно не знаємо ні що таке посилка, ні що таке умовивід.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

[Підстави софістичних спростувань]

Оскільки ми знаємо, на підставі чого виходять уявні умовиводи, то ми знаємо і те, на підставі чого виникають софістичні умовиводи і спростування. Я називаю софістичним спростуванням і умовиводом не тільки уявний, не дійсний умовивід і уявне, не дійсне спростування, але хоча і дійсні, однак такі, що лише здаються такими, що мають відношення до справи. Це ті, які спростовують, не стосуючись предмету [обговорення], і не виявляють незнання [того, хто відповідає], адже це, як було сказано, є справа мистецтва випробування. Мистецтво ж випробування є частиною діалектики, і воно вміє виводити хибні висновки, тому що [той, хто відповідає] по незнанню погоджується з аргументом. Софістичні ж спростування, навіть якщо і доводять через умовивід суперечне [твердженням того, хто відповідає], не роблять очевидним невігластво [співбесідника], бо [софісти] такими аргументами ставлять пастку навіть тому, хто знає¹.

А що нам відомі ці спростування, використовуючи той же самий шлях дослідження, – це зрозуміло. Бо [топи], виходячи з яких слухачам здається, що висновок отримано за допомогою запитань, служать підставою того, що і той, хто відповідає, так уважає; тому через них – або всіх, або деяких – виникають хибні умовиводи. Бо з тим, з чим хтось має намір погодитися, не будучи запитаним, він погодився б, будучи запитаним, хіба що в інших випадках буває, що, як тільки ставлять запитання, яке ще потрібне [для висновку], виявляють хибність, наприклад в умовиводах від оборотів мови і від огріхів у мові. Тому, якщо хибні умовиводи до суперечності ґрунтуються на уявному спростуванні, то ясно, що висновки до хибного виникають на тій же підставі, що і уявне спростування. А уявне спростування ґрунтується на тому, що

¹ А саме аргументами стосовно слова і значення.

[опущені] окремі частини правильного спростування, бо, якщо обійдемо якусь окрему частину, виникає уявне спростування, наприклад, обґрунтоване тим, що [висновок] не впливає з аргументу (тобто приводить до неможливого), сприймаюче два запитання за одне, всупереч посилці або обґрунтоване підміною властивого самого по собі привнесеним і, – як частина цього спростування, – на слідуванні; далі, спростування, що стосується слова, а не суті справи; далі, ті, які, замість того, щоб брати суперечність як загальне і в одному й тому ж відношенні, щодо одного й того ж і однаковим чином, порушують або одне, або всі ці [вимоги]; нарешті, спростування, що постулювало [покладене] в началі всупереч [правилу], – не включати його в [доведення]. Відтак, ми знаємо, на яких підставах виникають паралогізми, бо, окрім цих, навряд чи може бути ще, і всі виходять із вказаних [топів].

Софістичне спростування є спростуванням не взагалі, а обєрнене проти певної особи, і так само – софістичний умовивід. Якщо спростування від однойменності не досягне визнання, що ім'я має одне значення, а від схожості за формою виразу, – що мова йде тільки про щось визначене, і в решті випадків так само, – то не буде ні спростування, ні умовиводу, – ні взагалі, ні проти того, хто відповідає. Якщо ж вони досягли згоди останнього, то проти нього, правда, вони будуть спростуваннями або умовиводами, але не взагалі, бо вони досягли визнання не того, що [насправді] має одне значення, а того, що [лише] здається таким, що має одне значення, примому визнання [лише] з боку певної особи.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

*[Спростування, що спираються
на зміст окремих наук,
не мають відношення до мистецтва спору]*

Без знання кожної [що відноситься до справи] речі не слід намагатися з'ясувати, скількома способами спростовують ті, хто будує спростування. Але це не відноситься ні до одного мистецтва, бо знання, мабуть, безмежні, а тому зрозуміло, що і доведень – незліченна множина. Є і правильні спростування. Бо скільки б не було доведень, можна спростовувати того, хто стверджує те, що суперечить істині. Наприклад, якби хтось стверджував, що діаго-

наль співмірна [зі стороною квадрата], то можна його спростувати, доводячи, що вона несумірна. Отже, у всьому треба бути обізнаним. Адже одні спростування будуть засновані на началах геометрії і на висновках з них, інші – на началах лікарського мистецтва, треті – на началах інших наук. Проте і царина хибних спростувань безмежна. Бо в кожному мистецтві є свої хибні умовиводи, наприклад, у геометрії – геометричні, в лікарському мистецтві – лікарські. Під умовиводом у якому-небудь мистецтві я розумію таке, яке виходить з начал цього мистецтва. Тому зрозуміло, що слід брати топи не для усіх спростувань, а тільки для тих, які ґрунтуються на діалектиці, бо вони загальні для всякого мистецтва і всяких здібностей.

Розглядати спростування у якій-небудь галузі знання – чи здається тільки, що воно є спростуванням, не будучи ним, і якщо воно дійсне спростування, то чому воно таке, – це справа обізнаного [у даній галузі знання]. Розглядати ж спростування, виходячи із загальних [топів], таких, що не мають відношення до якого-небудь окремого мистецтва, – це справа діалектиків. Адже, якщо ми знаємо, на підставі чого виводяться правдоподібні умовиводи про що б не йшлося, то ми знаємо також, на підставі чого будуються [правдоподібні] спростування. Адже спростування – це умовивід до суперечності, так що одне або два умовиводи до суперечності є спростуванням. Таким чином, ми знаємо, на скількох [топах] ґрунтуються такого роду спростування. А якщо ми це знаємо, то ми знаємо і спосіб їх розкриття. Бо заперечення проти них і є їх розкриття. Ми знаємо також, на підставі скількох [топів] виникають уявні спростування – уявні не для будь-кого [хто відповідає], а саме для вправних у діалектиці. Бо число [топів] невизначене, якщо мати на увазі, на підставі скількох першому зустрічному здається [що є спростування]. Відтак, очевидно, що бути спроможним охопити, скількома [топами] на підставі загальних усім [начал] утворюється дійсне або уявне спростування, діалектичне або уявно діалектичне, або випробувальне спростування, – це справа діалектики.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

*[Неправомірний поділ паралогізмів
на ті, що стосуються слова і на ті,
що стосуються значення]*

Немає відмінності між доводами, про які говорять інші, ніби одні з них стосуються слова, а інші – змісту. Адже безглуздо вважати, ніби доводи, що стосуються слова, і доводи, що стосуються змісту, різні, а не одні й ті ж. Адже, що означає «не стосується змісту», як не те, що вживають слово не в тому значенні, з яким запитаний погодився, і в якому, як він вважає, його запитали. Це і означає стосуватися слова. А стосуватися значення – означає вживати слово в тому значенні, яке мав на увазі [той, хто відповідає], коли дав свою згоду. Якщо ж у тому випадку, коли слово має багато значень, запитуючий і запитаний вважають, що воно має одне значення (наприклад, суще і єдине мають, поза сумнівом, багато значень, але той, хто відповідає [відповідає], і той, хто запитує, <а саме Зенон>), запитує, вважаючи, що вони мають лише одне значення, і наводиться аргумент, що все єдине), то хіба це міркування вестиметься щодо слова, а не щодо значення, яке запитаний [вкладає в слово]?

Якщо ж хтось [з них] вважає, що слово має багато значень, то ясно, що довід не стосується значення. Бо «відносно слова» і «відносно значення» відносяться, по-перше, до доводів, у яких слово має більше одного значення; по-друге, до будь-якого доводу. Бо «відносно значення» залежить не від доводу, а від того, як той, хто відповідає, розуміє те, з чим він погодився. По-третє, всі доводи можуть стосуватися слова. Адже «стосуватися слова» означає тут «не стосуватися значення». Адже якщо не всі [доводи стосуються слова і значення], то повинні бути якісь інші, які не стосувалися б ні слова, ні значення.

Ті, однак, стверджують, що всі [доводи відносяться до того або іншого виду], і роз'яснюють, що всі доводи стосуються або слова, або значення, інших же немає. Проте [лише] деякі з висновків від багатозначності [імен] залежать від слова. Адже безглуздо стверджувати, як було сказано, ніби всі [доводи] від зворотів мови стосуються [лише] слова. Є ж деякі паралогізми, що утворюються не тому, що той, хто відповідає якимсь певним чином мислить про них, а тому, що в самому доводі є таке запитання, яке містить ба-

гатоване слово.

Взагалі безглуздо міркувати про спростування раніше, ніж про умовивід. Адже спростування є умовивід, тому необхідно говорити про умовивід раніше, ніж про хибне спростування, адже таке спростування є уявний умовивід до суперечності. Тому причина [хибності] криється або в умовиводі, або в суперечності (адже суперечність має бути приєднана), а іноді і в тому, і в іншому, якщо спростування уявне. У [софізмі] «sigōnta legein» («той, хто мовчить, говорить») [похибка криється] в суперечності, а не в умовиводі; в [софізмі] «можна давати те, чого не мають» – в тому і в іншому; в [софізмі] ж «віршований твір Гомера – фігура, тому що він складає коло (kuklos)»¹ – в умовиводі. Аргумент же, у якому немає хибності ні в тому, ні в іншому, є правильний умовивід.

А щоб повернутися до того, від чого мова [відхилилася], [можна було б запитати], чи стосуються математичні доводи значення, чи ні? І якщо комусь здається, що «трикутник» означає багато що, і він погодився, що трикутник має кути, рівні [в сукупності] двом прямим, не як фігура, щодо якої це виводять, то чи розмірковував [запитуючий] стосуючись значення, [яке той, хто відповідає, вклав у слово «трикутник»], чи ні?

Далі, якщо слово має, правда, багато значень, але [той, хто відповідає] їх не помічає і не припускає, то хіба [запитуючий] не розмірковував відносно значення? Або як ще слід запитувати, якщо не так, щоб того, хто погодився з розрізненням, могли потім запитати, [наприклад], «чи можливо, чи ні, щоб той, хто мовчить, говорив, або в якомусь значенні ні, а в якомусь так?» Якщо [той, хто відповідає] відкинув цю можливість в будь-якому значенні, а запитуючий розмірковував, [доводячи, що це можливо], то хіба він не міркував відносно значення? І проте ж, вважають, що довід стосується того, що засноване на імені. Таким чином, немає якогось окремого роду доводів, які стосувалися б [тільки] значення, але деякі доводи стосуються [лише] імені, причому такі не всі уявні спростування, не говорячи вже про [правильні] спростування. Адже є уявні спростування не від зворотів мови, наприклад, від привнесеного та [деякі] інші.

Якщо ж вимагають, щоб проводили розрізнення і сказали:

¹ Тут мають на увазі епічний цикл. Багато поем, що входять до цього циклу, еллінська традиція приписувала Гомеру.

«Під *sigōnta legein* я розумію то одне, то інше», то це, по-перше, безглузда вимога (бо іноді запитання не здається таким, що містить багатозначність, і неможливо розрізнити того, чого не покладають, що воно багатозначне); по-друге, що ж це таке, якщо не настанова. Адже у такому разі [запитуючий] повинен пояснити стан речей [тому, хто відповідає], який не розглядав, не знає і не припускає, що [запитання] має ще інше значення. Так, утім, що ж заважає проводити розрізнення в тих випадках, де немає двоякого значення? [Наприклад], «чи рівні двійкам одиниці в четвірці? [Так]. Але двійки містяться [у четвірці] то так, то інакше»¹. Або: «Наука про суперечності одна чи ні? [Одна]. Але відоме і невідоме – протилежності». Отже той, хто висуває таку вимогу, не знає, мабуть, що наставляти – це одне, а міркувати – інше, і що той, хто наставляє, повинен не ставити запитання, а сам пояснювати, тоді як той, хто розмірковує, – ставити запитання.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

*[Діалектика, випробування,
еристика й софістика]*

Вимагати [від того, хто відповідає] твердження або заперечення – це справа не того, хто доводить, а того, хто випробовує. Бо мистецтво випробування є певного роду діалектика і звернено не до того, хто знає, а до того, хто не знає, але видає себе за того, хто знає. Тому той, хто насправді досліджує загальні [всім начала], є діалектик, а той, хто робить це лише по видимості, – софіст. Еристичний та софістичний умовивід – це, по-перше, уявний умовивід відносно того, чим займається діалектика як мистецтво випробування, навіть якщо висновок істинний, бо він оманливий відносно причини². Це, по-друге, такі паралогізми, які, не відповідаючи способу дослідження даного [предмету], видаються побудованими за правилами [відповідного] мистецтва. Адже неправильні геометричні креслення не еристичні (бо паралогізми, які ви-

¹ Тут двійки розглядаються то як єдині (в певному значенні) об'єкти, то як складені з одиниць (в абсолютному значенні).

² Висновок може бути фактично істинним, але не слідувати з даних посилок.

пливають з них, стосуються предмету [геометричного] мистецтва). І те ж саме у випадку, якщо це неправильне креслення, що стосується чогось істинного, наприклад [креслення] Гіппократа, тобто побудова квадрата за допомогою лунок. Спосіб же, яким Брісон перетворював коло на квадрат, якщо навіть коло було б перетворене на квадрат, є софістичний спосіб, тому що він не відповідає предмету [геометричного мистецтва]. Отже, еристичне доведення – це, по-перше, уявний умовивід про такого роду речі і, по-друге, умовивід, який лише за видимості відповідний предмету [даного мистецтва], хоч би він і був [правильно побудованим] умовиводом. Бо він лише по видимості відповідає предмету [даного мистецтва], а тому він хибне і нечесне доведення. Бо так само як у змаганні борців нечесність набуває певного вигляду і є боротьбою нечесними засобами, так і еристика в спорі є боротьба нечесними засобами. Бо як там, маючи намір перемогти будь що, хапаються за будь-які засоби, так і тут поступають ті, хто схильний до суперечок.

Тому ті, хто так поступає [тільки] заради перемоги, вважаються людьми, схильними до суперечок і любителів сперечатися, а ті, хто так поступає заради слави в гонитві за наживою, – софісти. Бо софістика, як ми вже сказали, є мистецтво наживи за допомогою уявної мудрості, а тому софісти прагнуть до уявних доведень. І ті, хто люблять сперечатися, і софісти застосовують одні і ті ж доводи, але не з однією й тією ж метою. Один і той же довід буде софістичним і еристичним, але не для одного і того ж: еристичний – заради уявної перемоги, софістичний – заради уявної мудрості. І справді, софістика є уявною, а не дійсною мудрістю. Еристик відноситься до діалектика в певному розумінні так, як той, хто робить неправильні креслення, – до геометра. Насправді, він робить хибний умовивід, виходячи з тих же [начал], що і діалектик, а той, хто робить неправильні креслення, – [з тих же начал], що і геометр. Але той, хто робить неправильні креслення не займається еристикою, тому що він робить неправильні креслення, виходячи з начал і висновків, що відносяться до мистецтва [геометрії], тоді як еристик, хоча і виходить з начал, що відносяться до діалектики, проте в іншому він явно еристик. Так, наприклад, побудова квадрата за допомогою лунок не є еристична побудова, але спосіб Брісона еристичний. Перше застосовуване тільки в геометрії, бо виходить з її власних начал, а друге розра-

ховане на натовп, який не знає, що в кожному випадку можливе і що неможливе, бо для неї [доведення Брісона] підходить. Або ж [еристичний спосіб], яким Антифонт перетворював коло в квадрат, або, якщо хто заперечував би на підставі доводу Зенона [проти руху], що здійснювати прогулянку краще після обіду, то це був би не лікарський аргумент, бо він виходить із загальних [положень].

Якби ж еристик відносився б до діалектики в усіх відношеннях так само, як той, хто робить неправильні креслення до геометра, то стосовно них не було б еристичного [доводу]. Але діалектик не займається певною галуззю, нічого не доводить і не такий, яким є той, хто займається загальним. Адже не все належить до однієї певної галузі, а якби належало б, то речі не могли б підпадати під одні і ті ж начала. Тому жодне мистецтво, яке доводить природу чогось, не є мистецтвом ставити запитання. Адже не можна погодитися з будь-яким з обох членів [суперечності], бо умовивід з'являється не з обох. Діалектика ж є мистецтвом ставити навідні питання. Якби вона доводила, то вона не ставила б запитань, якщо не стосовно всього, то принаймні стосовно першооснов і начал, властивих [кожній галузі]. Адже якщо [співбесідник] не визнає їх, то діалектика вже не матиме того, на основі чого можна було б розмірковувати проти його заперечення. Але діалектика є і мистецтвом випробування.

Звичайно, мистецтво випробування не таке мистецтво, як геометрія, їм може володіти і незнаючий. Адже і той, хто не знає предмету, в змозі піддати випробуванню [іншого] незнаючого, якщо тільки останній погоджується [на це], не виходячи з того, що він знає, або з властивого лише [даному предмету], а виходячи із наслідків, котрі такі, що той, хто їх знає, цілком може не знати [дане] мистецтво, але, хто їх не знає, той уже обов'язково не знає цього мистецтва. Отже, очевидно, що мистецтво випробування не є знанням про щось визначене. Тому воно займається усім, бо всі мистецтва користуються деякими загальними [началами]. Тому все, навіть нетямущі, певним чином користуються діалектикою і мистецтвом випробування. Адже всі беруться до якоїсь міри судити про тих, хто видає себе за знавця. А для цього вони використовують загальні [всім мистецтвам начала], які вони все ж таки знають, хоча вони, мабуть, зовсім не говорять по суті справи. Ось чому всі висувають заперечення, а саме невміло користуються

тим, умілим застосуванням чого є діалектика, а майстерний в діалектиці – той, хто піддає випробуванню за допомогою мистецтва умовиводу. А оскільки цих [начал] багато і стосуються вони всього, але вони не складають особливої природи і особливого роду, а подібні до заперечень, інші ж [начала] не такі, а властиві лише [якійсь одній галузі], то на основі тих можна піддавати випробуванню все, і це є певне мистецтво, проте не таке, як мистецтва, що доводять. Саме тому з майстерним в еристиці стосунки складаються зовсім не так, як з тим, хто робить неправильні креслення, бо майстерний в еристиці робить хибний умовивід, виходячи не з начал певної галузі, а має справу з усякою галуззю.

Такі способи софістичних спростувань. Не важко зрозуміти, що справа діалектики – досліджувати їх і бути в змозі застосовувати їх. Адже саме способи поводження з посилками і містить все це дослідження.

РОЗДІЛ ДВНАДЦЯТИЙ

[Друга і третя мета софістів.

Примушення до хибних

і неправдоподібних тверджень]

Про уявні спростування вже сказано. Що стосується демонстрації того, що [співбесідник говорить] хибне, і приведення його мови до неправдоподібного (а саме це є другим наміром софістики), то вони вдаються краще всього, якщо, по-перше, якимось [непомітно] вивідувати [у співбесідника потрібне] і [вміло] ставити запитання. А для досягнення цього придатні запитання, не спрямовані на певний предмет. Адже ті, хто говорить навмання, швидше помиляються. А говорять навмання, коли не мають перед собою нічого певного. І коли ставлять багато запитань, хоча б те, проти чого міркують, було чимось визначеним, і вимагають [від того, хто відповідає], щоб він висловив свою думку, цим створюють собі слушну нагоду привести його до неправдоподібного або хибного, і якщо запитаний відповідає на якесь з цих питань ствердно або негативно, – примусити його стверджувати те, проти чого є багато доводів. Однак у даний час цим можна завдавати шкоди менше, ніж раніше. Бо [тепер ті, хто відповідають] вимагають [вказати], яке відношення має запитання до [покладеного] в нача-

ло. Основний [засіб], за допомогою якого можна добитися того, щоб [співбесідник стверджував] щось хибне або неправдоподібне, – це не запитувати відразу стосовно якоїсь тези, а сказати, що запитують лише з бажання вчитися. Такий розгляд створює простір для нападок.

Для того, щоб показати, що [співбесідник стверджує] хибне, є [такий] власне софістичний топ – примусити його стверджувати те, проти чого є безліч доводів. Це можна робити належним або неналежним чином, як було сказано раніше.

Далі, для того, щоб [примусити співбесідника] говорити те, що не узгоджується із загальноприйнятим, слід дивитися, якого роду [філософії] дотримується він, а потім запитувати про те, що належні до цього роду [філософії] говорять всупереч думці більшості. У кожній [філософії] є щось таке. Основний же [засіб] тут – брати тези кожного роду [філософії] у вигляді посилок. Належне ж розкриття їх досягається доведенням того, що неправдоподібне впливає не з доводу. А саме цього якраз завжди бажає той, хто сперечається.

Далі, належить [наводити доводи] з [прихованих] бажань і відкрито висловлюваних думок. Адже не одного й того ж бажають і говорять, а говорять найпрекрасніші слова, бажають же лише того, що уявляється вигідним; наприклад, говорять, що краще з честю померти, чим жити в задоволеннях, або що жити в нужді і бідності, але чесно краще, ніж жити в багатстві, але не благоприс-тойно, а бажають якраз протилежного. Тому слід того, хто говорить згідно зі своїми бажаннями, примушувати висловлювати відкриті думки, а того, хто говорить згідно з відкрито висловлюваними думками, – згідно з його втаємниченими бажаннями. Бо і в тому, і в іншому випадку він вимушений буде говорити те, що не узгоджується із загальноприйнятим, адже йому доведеться стверджувати протилежне або відкритим або прихованим думкам.

Найпоширеніший топ змусити говорити те, що не узгоджується із загальноприйнятим, який застосовує Каллікл у творі «Горгій», і який усі давні попередники вважали вдалим, – це зіставляти те, що згідно природі, зі встановленим, бо, говорять, природа і встановлення протилежні одне одному, і справедливість, [наприклад], хороша по встановленню, а згідно природі нехороша. Тому слід тому, хто говорить виходячи із згідного з природою, заперечувати виходячи зі встановленого, а того, хто говорить виходячи

зі встановленого, підводити до [аргументів], що виходять із згідним з природою. Бо і в тому і в іншому випадку вони вимушені будуть говорити те, що не узгоджується із загальноприйнятим. Давні попередники ж уважали, що згідне з природою істинне, а більшості людей правильним здається встановлене. Таким чином, ясно, що вони, так само як ті, хто тепер веде суперечку, намагалися або спростувати того, хто відповідає, або примусити його говорити те, що не узгоджується із загальноприйнятим.

Деякі запитання такі, що відповідь на них неправдоподібна в обох випадках, наприклад, запитання, кого слід слухатися – мудрих чи батька, або що слід робити – корисне чи справедливе, або що переважніше – терпіти несправедливість чи заподіювати шкоду [іншому]. Так от, слід змусити співбесідника стверджувати те, що суперечить думці більшості і мудрих. А саме, якщо хтось говорить таким чином, хто займається міркуваннями, то слід змусити його стверджувати те, що суперечить думці більшості, а якщо він говорить як більшість, – те, що суперечить думці мудрих. Адже говорять останні, що щасливий обов'язково справедливий, а для більшості неправдоподібно, щоб володар не був щасливим. Утім, доводити до такого роду неправдоподібного – це те ж саме, що примушувати говорити те, що суперечить згідному з природою і встановленому, адже встановлене – це думка більшості, а мудрі говорять, виходячи із згідного з природою і згідного з істиною.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

[Четверта мета софістів

– спонукати до марнослів'я]

Того, що не узгоджується із загальноприйнятим, слід, очевидно, добиватися виходячи з цих топів. Що стосується того, щоб змусити [співбесідника] просто базікати, то ми вже сказали, що ми маємо на увазі під марнослів'ям. Так от, усі наступні доводи [софістів] мають своєю метою добитися цього. Якщо немає різниці чи називати ім'я, чи говорити промову, то «подвійне» і «подвійне половини» – це одне й те ж; якщо ж «подвійне» є «подвійне половини», то воно буде «подвійне половини половини». А якщо замість «подвійного» узяти «подвійне половини», то буде

тричі сказано: «подвійне половини половини половини». Або запитання: чи є потяг до задоволення? Але потяг є прагнення до задоволення; значить, потяг є прагненням до задоволення до задоволення¹.

Усі такі доводи стосуються співвіднесеного, коли не тільки роди [речей], але й самі [речі] вказуються як співвіднесене і відносяться до одного й того ж. Наприклад, прагнення є прагненням до чогось, потяг – потягом до чогось, а подвійне є подвійним чогось, а саме подвійним половини. Такого роду доводи стосуються і [речей], які зовсім не співвіднесені між собою, але у визначенні яких додатково вказується те, стани, властивості і таке інше чим вони є, – те, що говориться про них; наприклад, непарне є число, яке має середину. Але є число непарне, значить, воно є число число, що має середину. І якщо кирпоносе є вгнутість носа, а є кирпоносий ніс, то, значить, він є ніс ніс увігнутий.

Іноді [тільки] здається, що ці софізми примушують [співбесідника базікати], хоча насправді вони цього не роблять, тому що ще не запитають: подвійне, узятє само по собі, чи означає воно те ж саме, [що додає запитуючий], або інше? Висновок же висловлюють відразу. Але зважаючи на те, що ім'я – те ж, здається, що воно й означає одне й те ж.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

[П'ята мета софістів

– примушування до огріхів у промові]

Які можуть бути погрішності в промові – про це сказано раніше. [Можливі три випадки]: або дійсно роблять помилку в промові, або тільки здається, що роблять помилку, хоча і не роблять, або роблять помилку, але здається, що не роблять, як, наприклад, Протагор говорив, що *mēnis* (злість) і *rēlēx* (каска) – чоловічого роду. Хто *mēnis* називає *oylomenēn* (згубною), той, по Протагору, помиляється, хоча останнім це не здається так, а хто називає її *oylomenon* (згубним), той, мабуть, припускається помилки, хоча, [по Протагору], він помилки не робить. Таким чином, ясно, що

¹ Тут йдеться про некоректну заміну у висловлюванні визначеного визначаючим.

можна цього добитися навіть певним мистецтвом. Тому багато доводів, які не роблять висновку про погрішність у промові, здаються такими, що роблять такий висновок, так само як це буває при спростуваннях.

Майже всі уявні погрішності в мові виникають з причини «tode» («ось це»), а саме коли закінчення слова вказує не на чоловічий і не на жіночий рід, а на середній. «Цей» означає чоловічий рід, «ця» – жіночий рід, а «це», хоча зазвичай і означає середній рід, але часто вказує і на чоловічий, і на жіночий рід; наприклад, [запитують], хто [або що] це. Калліопа, дерево, Коріск. У імен чоловічого і жіночого роду всі відмінки різні, а у імен середнього роду – одні різні, а інші ні. Часто, коли дано «це», вважають так, ніби було сказано «цей». І так само в інших випадках приймають один відмінок за інший. Паралогізм же виникає через те, що тоyto («це») спільне багатьом відмінкам. Насправді, тоyto («це») означає то hoytos («цей»), то toyton («цей» або «цього»). А має воно означати поперемінно то hoytos («цей») разом з [дієсловом] esti («є»), то toyton («цього») разом з [дієсловом] einai («бути»), наприклад, esti Koriskos, einai Koriskon. І так само з іменами жіночого роду, а також з найменуваннями, які хоча і позначають утварь, але мають відмінкові закінчення жіночого або чоловічого роду. Бо слова, які закінчуються на *o* і *n*, суть лише середнього роду, наприклад, xylon (дерево), schoinion (мотузок), а ті, що закінчуються не так, суть чоловічого і жіночого роду, інші з яких відносяться до начиння, наприклад, askos (шкіряний мішок) – слово чоловічого роду, а klinē (ложе) – жіночого роду. Тому і у них [дієслова] esti і einai створюють відмінність. Між іншим, погрішність у мові певним чином схожа із спростуваннями, що ґрунтуються на тому, що не-схоже показують як схоже. Так само як в спростуваннях це відбувається стосовно предметів, так і при погрішностях у мові – відносно імен. Адже «людина», [наприклад], і «бліде» – це і предмет, і ім'я.

Таким чином, очевидно, що погрішності в мові слід намагатися визначати виходячи з вказаних відмінкових закінчень.

Отже, такі перераховані види, різновиди і способи приведення доводів ради суперечки. І так же як у діалектичних [міркуваннях], тут важливо для приховування [своїєї мети] якось упорядкувати все пов'язане з постановкою запитань. Ось чому слід відразу після сказаного говорити перш за все про це.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

*[Способи, якими слід уникати
софістичних установок
запитуючому і відповідаючому]*

Отже, перший [засіб] для спростування – це просторовість [промови], адже важко одночасно оглянути багато чого. Для досягнення такої просторовості [промови] слід користуватися вказаними вище основними [топами]. Друге – швидкість [промови]. Бо той, хто не встигає, менш передбачливий. Третє – збудження гніву і підбурювання, бо ті, хто приведений до замішання, менш здатний захищатися. Основні [засоби] збудити гнів [у того, хто відповідає] – робити так, щоб йому стало ясно, що хочуть поступати [з ним] несправедливо і абсолютно безсоромно. Четверте – ставити питання упереміж, коли мають багато доводів або проти одного і того ж, або за і проти. У такому разі [тому, хто відповідає] доводиться в один і той же час триматися напоготові або відносно багатьох [доводів], або відносно протилежних один одному [доводів]. І взагалі всі названі раніше [топи] щодо мистецтва приховувати [свою основну думку] корисні і для доводів, що приводяться заради суперечки. Бо мистецтво приховувати [свою основну думку] застосовується заради того, щоб залишитися невикритим, а залишатися невикритим хочуть заради того, щоб уводити в оману.

Тим, хто відкидає все, що, на їх думку, підкріплює довід [співбесідника], слід ставити запитання через заперечення, неначе хочуть протилежного, або ж ставити запитання, які вимагають однаково ствердної і негативної відповіді. Адже якщо неясно, чого [запитуючий] хоче досягти, то [той, хто відповідає] менше досадує. Якщо, коли мова йде про часткове, [той, хто відповідає] погоджується з окремими випадками, то запитуючий, роблячи висновки шляхом наведення, часто повинен не ставити питання про загальне, а використовувати його так, ніби воно було вже визнане. Бо іноді і самі [ті, хто відповідають] уважають, що вони погодилися з цим, рівно як і слухачам це здається так, зважаючи на нагадування про наведення, вважаючи, що запитання [щодо окремих випадків] були поставлені не дарма. У тих випадках, коли загальне не позначене [особливим] ім'ям, слід для своєї мети використовувати подібність. Адже подібність часто залишається непомі-

ченою. А для того, щоб добитися узгодження з посилкою, необхідно розпитувати, зіставляючи її з протилежним їй. Наприклад, якщо добиваються згоди з тим, що слухатися батька слід у всьому, то треба запитати, чи слід у всьому слухатися батьків або ні в чому їх не слухатися. Або якщо [добиваються згоди з тим, що батьків треба слухатися] часто багато в чому, то треба запитати, чи слід їм поступатися багато в чому або мало в чому. Якщо тільки необхідно [підкорятися батькам], то здається, що поступатися їм слід швидше багато в чому, [чим мало в чому], бо, коли протилежності ставлять поряд одне з одним, вони видаються людям меншими і більшими, гіршими і кращими.

Дуже охоче і часто запитуючий створює видимість, що [співбесідника] подолано, застосовуючи надзвичайно нечесний софістичний прийом: не роблячи жодного умовиводу, він в кінці не ставить запитання, а стверджує у вигляді висновку, неначе був дував силогізм, що, отже, з тим-то і тим-то так не йдеться.

Ще один софістичний [прийом] при утвердженні того, що не узгоджується із загальноприйнятим, – вимагати, щоб, коли те, що було припущене спочатку здається правильним, [той, хто відповідає] висловив свою думку про це, і запитання про такі [положення] ставити так: «чи вважаєш ти...» Адже, якщо питання стоїть тут посилок умовиводу, то необхідно, щоб або вийшло спростування, або було висловлено думку, що не узгоджується із загальноприйнятим: спростування, якщо [співбесідник] погоджується, неправдоподібне, – якщо він і не згоден, і не говорить, що йому це здається правильним, і щось подібне спростуванню, – якщо він з цим не погоджується, але визнає, що це загальноприйняте.

Далі, так само як в [міркуваннях] тих, хто майстерний у красномовстві, так і в спростовуючих [міркуваннях] слід однаково звертати увагу на положення [співбесідника], які знаходяться у суперечності або з [іншими] його висловами, або з висловами тих, чий слова і вчинки він визнає належними, а також тих, які здаються такими або подібними до них, або з висловами більшості або всіх людей. І так же як ті, хто відповідають, коли їх спростовують, часто оголошують двозначним те, на основі чого їх збираються спростовувати, так і запитуючі повинні іноді використовувати цей [засіб] проти тих, хто їм заперечує, щоб, якщо ось так буває, а ось так ні, сказати, що вони зрозуміли це в останньому значенні, як це

робить Клеофонт у «Мандробулі». Слід також, відсторонюючись від доводу, присікти подальші нападки [співбесідника], а той, хто відповідає, відчуваючи заздалегідь [заперечення супротивника], повинен [їх] упереджувати словесними доводами. Слід іноді наводити доводи не проти сказаного, а проти іншого, приймаючи сказане, якщо не мають доводів проти стверджуваного [співбесідником]. Саме це зробив Лікофрон, коли йому було запропоновано прославляти ліру¹. Що стосується тих, хто вимагає умовиводу до чогось визначеного, то проти них, (оскільки вважають, що треба вказати причину, [чому ухиляються від сказаного спочатку], а уникнути загальних [тверджень] легше в спростуваннях), слід говорити лише те, що суперечить – заперечувати те, що [той, хто відповідає] стверджував, і стверджувати те, що той заперечував, але не слід говорити, [наприклад], що наука про протилежності одна й та ж, або не одна й та ж; не слід, нарешті, запитувати про висновок у формі положення, а про дещо [взагалі] не слід запитувати, а слід поводитися з ним так, ніби воно є чимсь визнаним.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

*[Користь від розкриття
софістичних спростувань]*

Отже, сказано, на підставі яких [топів] слід ставити запитання і як їх ставити в бесідах, яким притаманна суперечка. Після цього слід сказати про відповіді, про те, як і що треба розкривати і чим корисні такого роду міркування.

Так от, корисні вони для філософії з двох причин: по-перше, оскільки вони виникають переважно на підставі словесних виразів, завдяки ним можна краще розрізняти, в скількох значеннях говориться про що б то не було і яка схожість і відмінності бувають у речей і їх імен. По-друге, вони корисні для самостійного дослідження. Адже той, кого інші легко вводять в оману, але сам цього не помічає, може часто отримувати це від самого себе. Потретьє, нарешті, вони корисні ще для слави – [завдяки їх умілому застосуванню] вважаються майстерними і досвідченими у всьому. Адже, якщо хтось бере участь у міркуваннях і засуджує доводи,

¹ Лікофрон – софіст, учень Горгія.

не будучи спроможний вказати, в чому їх слабкість, то це викликає підозру в тому, що він прискіпливий не заради [знаходження] істини, а з причини відсутності досвіду.

А як ті, хто відповідають повинні виступати проти такого роду доводів, – це очевидно, якщо тільки ми правильно вказали раніше, на підставі яких [топів] будуються паралогізми, і в достатній мірі розібрали, які пастки ставить в запитаннях [співбесідник]. Проте, дослуховуватись до доводів [інших], убачати і розкривати їх непридатність – це не те ж саме, що вміти швидко нападати на того, кого запитують. Те, що ми знаємо, часто в зміненому вигляді стає нам невідомим. Далі, так само як в інших галузях велика швидкість і велика повільність залежать швидше від досвіду, надбаного вправами, так само і в міркуваннях; отже якщо нам щось зрозуміле, але нам не вистачає досвіду, ми часто упускаємо слушні нагоди. Це відбувається майже так само, як з геометричними фігурами, а саме: після того, як ми розчленували ці фігури, ми інколи не в змозі скласти їх знову. І так же в [софістичних] спростуваннях: знаючи, на чому ґрунтується зв'язність доводу, нам важко розібрати його.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

[Розкриття софістичних спростувань]

Отже, по-перше, так само як іноді, – говоримо ми, – слід віддавати перевагу правдоподібному умовиводу перед істинним, так і правдоподібному розкриттю [софістичного спростування] слід іноді віддавати перевагу перед істинним. І взагалі проти тих, хто займаються еристикою, слід боротися не як з людьми, які дійсно спростовують, а як з такими, хто спростовують лише по видимості. Адже ми в усякому разі заперечуємо, що вони [правильно] роблять умовивід; тому слід приймати належні заходи для того, щоб не було цієї видимості. Насправді, якщо [істинне] спростування є не заснована на однойменності суперечність, що впливає з визначених [посилок], то немає ніякої потреби розбирати його відносно двозначності і однойменності. Бо [той, хто їх використовує], не будує умовиводу. Адже єдине, ради чого ще необхідний такий розбір, – це [показати], що умовивід здається таким, що подібний спростуванню.

Отже, слід бути насторожі не відносно [дійсного] спростування, а відносно уявного спростування, оскільки і двозначні запитання, і засновані на однойменності, і всі інші такого роду [прийоми] збивають з пантелику і зводять нанівець дійсне спростування, і роблять неясним, кого спростовано, а кого не спростовано. А саме, оскільки після того, як висновок зроблений, [той, хто відповідає] може в кінці сказати, що [запитуючий] заперечував зовсім не те, що він стверджував, а ставив питання двозначно, хоч би обидва мали на увазі одне й те ж, то не зрозуміло, чи спростований він. Бо не ясно, чи говорить він тепер правду. Якби при постановці запитання розібрали однойменне воно чи двозначне, то було б досконало зрозуміло, що мало місце [софістичне] спростування. І вийшло б те, чого еристики раніше добивалися більше, а зараз менше, – щоб той, кого запитали, відповідав «так» чи «ні». Тепер же з огляду на те, що ті, хто розпитують, ставлять запитання не належним чином, запитаний необхідно повинен щось додати у своїй відповіді, усуваючи непридатність посилки, оскільки якщо [запитуючий] належним чином розібрав [усі значення], то тому, хто відповідає, необхідно сказати лише «так» чи «ні».

Якби вважали [довід], заснований на однойменності, спростуванням, то відповідаючий навряд чи уникнув би можливості бути якимсь чином спростованим. Адже коли йдеться про видимі [речі], він повинен то заперечувати ім'я, яке він називав, то назвати ім'я, яке він заперечував. Заходи ж обережності, які робить дехто, ні до чого не приводять. А саме, вони не говорять: Коріск освічений і неосвічений, а говорять: *цей* Коріск освічений і *цей* Коріск неосвічений. Насправді ж сенс буде одним і тим же, чи говорять: Коріск неосвічений (або освічений) – або: *цей* Коріск неосвічений (або освічений). [Той, хто відповідає] якраз стверджує і заперечує це в один і той же час. Але, можливо, [Коріск і *цей* Коріск] не означають одне й те ж, адже й ім'я [Коріск] не означало одне й те ж? Так в чому ж різниця? Якщо ж про одного просто говорять «Коріск», а до іншого додають «якийсь» або «цей», то це безглуздо, бо це додавання можна віднести до одного нітрохи не більшою мірою, ніж до іншого, і немає ніякої різниці, до кого з них додають «цей».

Оскільки, проте, не зрозуміло, чи спростований той, хто не виявив двозначності, чи не спростований (а в міркуваннях такий розбір допустимий), то очевидно, що той, хто не виявив [двознач-

ності], а просто погоджується з посилкою, помиляється. Отже хоч би сам [відповідаючий] і не був спростований, в усякому разі схоже на те, що його довід спростовано. Проте часто буває, що той, хто бачить двозначність, зволікає з її розбором зважаючи на тямущість тих, хто висуває такі [двозначні] посилки, – зволікає, щоб не здаватися прискіпливим до всього. Далі, коли не підозрюють, що довід ґрунтується на двозначності, часто стикаються з думкою, що не узгоджується із загальноприйнятим. Отже, оскільки розбір [двозначності] допустимий, не слід зволікати з цим, як було сказано раніше.

Якщо ж [запитуючий] не робить з двох питань одного, то не вийде паралогізму на підставі однойменності і двозначності, а вийде або [істинне] спростування, або не вийде ніякого спростування. Адже яка різниця між запитанням, чи освічені Каллій і Фемістокл, і тим же запитанням, коли обидва, будучи різними, мають одне ім'я? Адже якщо [ім'я] виражає більш ніж одне, то [зрозуміло], що поставили не одне запитання, а більше. Тому, якщо неправильно вимагати однієї прямої відповіді на два запитання, то очевидно, що не личить давати пряму відповідь на яке-небудь двозначне питання, навіть в тому випадку, якщо [відповідь] правильна (як це вимагають деякі) для усіх [значень]. Адже це те ж саме, якби запитали, чи удома Коріск і Каллій чи ні – все одно, чи знаходяться обидва вдома, чи не знаходяться. Адже і в тому, і в іншому випадку є більш ніж одна посилка. Насправді, якщо відповідь і правильна, то з цієї причини запитання не стане одним, адже можна і на тисячу різних запитань правильно відповісти просто [одним] «так» чи «ні». Але все таки не слід давати на них одну відповідь. Адже цим зводять нанівець всяке обговорення. Це схоже на те, якби різні [речі] назвали одним і тим же ім'ям. Тому, оскільки не слід давати одну відповідь на два запитання, то очевидно, що і при однойменності не треба говорити «так» чи «ні». Адже той, хто так сказав, не відповів, а щось висловив. Проте в певному розумінні цього добиваються в міркуваннях, тому що залишається непоміченим те, що звідси випливає.

Отже, як ми вже сказали, оскільки деякі спростування, не будучи такими, здаються такими, то таким же чином є розкриття, які, не будучи ними насправді, здаються такими. Про них-то ми і стверджуємо, що відносно доводів, наведених заради суперечки, і при запереченні проти того, що має двояке значення, слід іноді

робити такі [уявні розкриття] швидше, ніж дійсні. А на запитання, що здаються істинними, слід відповідати, кажучи: «припустимо», бо в цьому випадку менше всього виникає помилкове спростування. Якщо ж [той, хто відповідає] вимушений говорити щось, що не узгоджується із загальноприйнятим, то краще всього йому додати: «здається». Бо в цьому випадку здаватиметься, що не утворюються ні спростування, ні щось не узгоджуване із загальноприйнятим. А оскільки ясно, яким чином виникає постулювання [покладеного] спочатку, і оскільки вважають, що [твердження], близькі [до висновку співбесідника], слід неодмінно оспорити і що з деякими з них не слід погоджуватися, оскільки [співбесідник] постулював [покладене] спочатку, то, коли [запитуючий] стверджує щось таке, що, правда, необхідно впливає з тези, але хибне чи неправдоподібне, слід сказати, що це те ж [що міститься в тезі]. Адже те, що необхідно впливає з тези, є, слід уважати, частиною його¹. Далі, коли загальне не охоплене [визначеним] ім'ям, а вказане через порівняння, [той, хто відповідає] повинен сказати, що воно узятє не в тому значенні, з яким він погодився, і не в тому, в якому воно було висунуте. Адже часто спростування виникає саме на основі цього.

А хто позбавлений можливості користуватися цими [топами], повинен застосувати щось інше – заявити, що доказ вівся не належним чином, виступаючи проти [співбесідника], погодившись з вказаним визначенням [умовиводу і спростування].

Коли імена уживаються у власному значенні, необхідно або давати пряму відповідь, або відповідати, проводячи розрізнення. А що стосується того, що ми припустили як таке, що мають на увазі, наприклад те, про що питають не виразно, а обмежено, то на підставі його виходить спростування. Наприклад, чи «є те, що належить Афінам, майном Афін? Так (і так само в інших випадках). Але ж людина належить до живих істот? Так. Значить, людина – майно живих істот». Ми ж говоримо, що людина належить до живих істот тому, що вона є живою істотою, і Лисандр належить до спартанців, тому що він спартанець. Таким чином, ясно, що там, де посилка виражено нечітко, не можна погоджуватися прямо.

Коли відносно два речей вважають, що якщо існує одна з них, необхідно існує й інша, але якщо існує ця інша, не необхідно,

¹ Наслідок неявно знаходиться в тому, наслідком чого він є.

щоб існувала перша, тоді той, кого запитують, яка з них [існує], повинен визнати менше, бо важче робити умовивід з більшого числа [посилок]. Якщо ж доводять [положення] тим, що одному з двох щось протилежне, іншому ні, то, якщо довід правильний, слід сказати, що й іншому щось протилежне, але ім'я йому не встановлене.

Оскільки з суджень більшості одні такі, що якщо [відповідаючий] їх не визнає, то стверджують, що він помиляється, а інші не такі, наприклад, спірні судження (насправді, тлінна чи безсмертна душа живих істот, – це для більшості питання невирішене), коли, отже, не відомо, яку відповідь зазвичай дають на поставлене запитання – чи як вислів (висловами називаються і правильні судження, і загальні вислови), чи як [такі положення] типу: діагональ несумірна [зі стороною квадрата], про істинність чого думки розходяться, – то [у всіх таких випадках] краще всього говорити іносказаннями, адже коли не відомо, на якій стороні істина, не виникає підозри в тому, що складають софізми, а коли думки [про щось] розходяться, не підозрюють, що говорять неправду. Бо іносказання робить промову такою, що не піддється спростуванню.

Нарешті, коли [відповідаючий] передбачає запитання, йому слід упереджувати [заперечення співбесідника] словесними доводами. Бо так можна краще всього перешкодити випитуванню.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

*[Правильне розкриття
софістичних спростувань]*

А оскільки правильне розкриття є виявленням помилкових висновків – з якого запитання випливає помилкове, – а про помилковий висновок говориться в двоякому значенні (а саме, або в тому випадку, якщо роблять умовивід хибний, або в тому випадку, якщо здається, що є умовивід, хоча [насправді] умовиводу немає), то тільки що вказане розкриття і розкриття уявного умовиводу є виправлення, яке виявляє, з причини якого запитання створилася видимість умовиводу. Звідси випливає, що доводи, які наводяться за допомогою умовиводів, розкриваються їх спростуванням, а уявні доводи – розрізненням. А оскільки у свою чергу одні доводи, що приводяться за допомогою умовиводів, мають прави-

льний висновок, а інші – хибний, то доводи, хибні за своїм висновком, можна розкривати двояко, а саме спростувавши одну з посилок або доводячи, що висновок невірний. Доводи ж, хибні за своїми посилками, можна розкрити, тільки спростувавши одну з цих посилок, адже висновок – правильний. Тому, коли хочуть розкрити [софістичний] довід, слід перш за все дивитися, чи приведений він за допомогою умовиводу чи без нього, потім, чи правильний висновок, чи помилковий, щоб розкривати або проводячи розрізнення, або спростовуючи [посилку], притому спростовуючи одним або іншим з вказаних способів. Однак, одна справа, коли довід розкриває сам запитаний, і зовсім інша справа – не запитаний. Адже передбачити [запитання] важко, а обдумати на дозвіллі легко.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

*[Розкриття ухильня,
заснованих на неправильному
застосуванні зворотів мови.
Однойменність і двозначність]*

Отже, з [софістичних] спростувань від однойменності і двозначності у одних якась з посилок має більше одного значення, а у інших висновок багатозначний; наприклад, у [софізмі] *sigōnta legein* висновок має двояке значення, в [софізмі] «той, хто знає, не со-знає» одна з посилок містить двозначність. А що має двояке значення іноді істинне, іноді неістинне – воно означає то суще, то не-суще.

Коли багатозначність міститься у висновку, спростування не виходить, якщо не додати ще суперечності, наприклад, у [софізмі] «бачення сліпого», бо без суперечності тут не було спростування. Коли багатозначність міститься в посилках, [тому, хто відповідає] немає необхідності заздалегідь заперечувати двояке значення. Адже довід не має своєю метою цієї двозначності, а ґрунтується на ній. Тому слід із самого початку відповідати на двозначність імені або промови твердженням, що «в одному значенні це так, в іншому ні», як, наприклад, *sigōnta legein* – що в одному значенні це можливо, в іншому ні або *ta deonta* (належне), – що одне з належного слід виконувати, а інше ні, бо «належне» багатозначне.

Якщо ж двозначність залишилася [спочатку] непоміченою, слід це виправити, роблячи в кінці додавання до запитання; [наприклад, на запитання], чи може sigōnta legein (той, хто мовчить, говорити) [слід відповісти]: ні, але [можна говорити] tonde sigōnta (про того, хто мовчить). І так само слід поступати, коли двозначність міститься в посилках. [Наприклад]: отже, те, що знають, не со-знають? Так, але не ті, хто знає якимсь чином. Адже не одне і те ж не усвідомлювати і не знати якимсь чином. І взагалі, навіть якщо [запитуючий] прямо будує умовивід, слід опиратися йому, стверджуючи, що сказане ним заперечувало не суть справи, а ім'я, так що спростування немає.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

*[Розкриття софістичних спростувань
заснованих на неправильному з'єднанні
або роз'єднанні слів]*

Очевидно також, яким саме образом слід розкривати [софістичні] спростування від роз'єднання і з'єднання [слів]. Якщо промова в роз'єданому і сполученому вигляді має різне значення, то слід говорити протилежне висновку [софіста]. А всі доводи від з'єднання або роз'єднання такі: чи тим людину було побито¹, чим побитим його бачиш? Або: чи тим ти його бачив, чим він був побитий? Подібні [доводи] мають щось від запитань, які містять двозначність, але вони засновані на [неправильному] з'єднанні. Бо засноване на роз'єднанні не містить двоякого значення, оскільки при роз'єднанні виходить не одна і та ж промова, якщо тільки, [наприклад], oros і oros своєю вимовою не означають різне². Але письмово вони одне і те ж ім'я, оскільки вони складаються з одних і тих же літер і написані однаковим чином, хоча проставлені відмітні знаки. В усній же мові вони не одне і те ж. Отже засноване на роз'єднанні не містить двоякого значення. Очевидно, однак, і те, що не всі [софістичні] спростування ґрунтуються на двозначності, всупереч твердженню деяких.

¹ Палкою – очима.

² Грецькою мовою буде **oros** – зі знаком тонкого придихання означає – гора, а **horos** – зі знаком густого придихання означає – границя.

Отже, відповідаючому слід роз'єднувати [слова, що містяться в запитанні]. Адже не одне й те ж сказати, [наприклад], «бачити очима побитого» і «бачити побитого очима». Таке й міркування Евтидема: «Чи бачиш трієри, що нині знаходяться в Пирії, будучи в Сицилії?» Або ще: «Чи може хороший, будучи шкіряником, бути поганим? [Ні]. Але хтось, будучи хорошим шкіряником, може бути поганим¹. Отже, хороший шкіряник – поганий [шкіряник]. Або: «Чи добре вивчення того, що знати добре? [Так]. Але знання поганого добре; отже, погане є добрий предмет для вивчення». Однак погане є і поганим, і предметом вивчення, так що погане є поганим предметом вивчення (але знання поганого добре). Або: «Чи істинно тепер те, що ти народився? [Так]. Значить, ти народився тепер». А чи не означає це інше, коли роз'єднують [ці слова]? Адже правильно тепер *говорити*, що ти народився, є не те, що ти *тепер* народився. Або: «Чи можеш ти робити *так і те*, як ти можеш і *що* ти можеш? [Так]. Але, не граючи на кіфарі, ти маєш можливість грати на кіфарі. Значить, ти міг би грати на кіфарі, не граючи на кіфарі». А чи не йдеться так, що ти не маєш можливості грати на кіфарі, коли не граєш на кіфарі, а коли ти цього не робиш, ти можеш це робити?

Деякі розкривають цей [софізм] і інакше. А саме, якщо [відповідаючий] визнав, що людина робить так, як вона може робити, то, стверджують вони, звідси не випливає, що грають на кіфарі, не граючи на ній, бо цим не визнали, що зроблять всяким способом, яким можна робити. Адже не одне і те ж робити так, як можна, і робити всяким способом, яким можна. Проте очевидно, що вони це розкривають неналежним чином. Насправді, розкриття доводів, заснованих на одному і тому ж, також одне й те ж, а це розкриття підходить не для всіх такого роду доводів і не для будь-якого способу ставити запитання, а спрямовано лише проти запитуючого, а не проти його доводу.

¹ Людиною.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

*[Розкриття софістичних спростувань
заснованих на неправильній вимові]*

[Софістичних] доводів, заснованих на вимові або наголосі, немає ні в письмовому вигляді, ні в усній мові, хіба що в небагатьох випадках; наприклад такий довід: «Чи є те, де ти зупиняєшся (hoу katalyeis), будинок? Так. А хіба «не зупиняєшся» (оу katalyeis) не є запереченням [дієслова] «зупиняєшся»? Так, є. Але ти сказав, що те, де ти зупиняєшся (hoу katalyeis), є будинок. Значить, будинок є запереченням». Як треба розкрити такі [прийоми], – це, звичайно, зрозуміло. Адже не одне і те ж означає сказане з тонким придибом і сказане з густим придибом.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

*[Розкриття прийомів,
заснованих на неправильному
ототоженні нетотожного]*

Зрозуміло також, як треба виступати проти [доводів], заснованих на тому, що про нетотожне говориться однаково, адже ми знаємо [всі] роди категорій. А саме, [припустимо, що] запитаний погодився, що щось таке, що позначає суть речі, їй не властиве. Інший же показав, що властиве щось співвіднесене або кількісне, але що за способом виразу здається таким, що позначає суть; наприклад, у наступному доводі: «Чи може одне і те ж в один і той же час робити і бути тим, хто зробив? Ні. Але ж може в один і той же час бачити і бути тим, хто побачив одне і те ж відносно одного і того ж». Або: «Чи є деяке потерпання деякою дією? Ні, але [погрецьки] «ріжеться» (temnetai), «горить» (kaietai) і «сприймає» (aisthanetai) виражені однаково, і всі вони позначають деяке потерпання. З іншого боку, «говорити», «бігати», «бачити» виражені однаково один з одним. Але ж бачити (to horan) – означає сприймати (aisthanesthai) щось, так що «бачити» є в один і той же час і деяким потерпанням, і деякою дією».

Якщо ж в тому прикладі хтось погодився, що не може одне і те ж в один і той же час робити і бути тим, хто зробив, і при цьому стверджує, що можна [в один і той же час] бачити і бути побаче-

ним, то він ще не спростований, якщо говорить, що бачити – це не якась дія, а потерпання. Бо [для спростування] потрібне ще запитання стосовно цього. Тим часом слухач уважає, що [запитаний] визнав це, оскільки він визнав, що «розрізати» означає певну дію, а «бути тим, хто розрізав» означає «бути тим, хто зробив», і так же все інше, про що говориться однаково з цим, бо інше сам слухач додає як те, що мовиться однаково з цим. Проте дещо говориться, звісно, не однаково, а тільки здається так із-за способу виразу. Тут відбувається те ж, що у випадках однойменності. Насправді, при однойменності [відповідаючий], який не знає [усіх значень] слів, уважає, що [запитуючий] заперечує суть справи, яку він стверджував, а не ім'я. Тому [для спростування] потрібне ще запитання: чи говорять однойменне, маючи на увазі лише одне [значення]? Якщо це визнають, то спростування матиме місце.

З цими доводами схожі наступні. Чи втратили те, що, [одно-го разу] маючи, потім вже не мають? Адже, хто втратив лише одну гральну кістку, вже не матиме десяти гральних кісток. А не чи йдеться так, що втратили *те, чого* не мають, але мали раніше? Але не обов'язково, щоб було втрачено *стільки ж*, скільки або як багато [мали, але тепер] не мають. Тому, після того, як запитали, *що* мали, висновок робиться про *кількість*, бо десять є кількість. Якби, таким чином, із самого початку запитали, чи *стільки* втратили, скільки мали раніше, а зараз не мають, то ніхто б не погодився, а відповіли б, що втратили вони *стільки ж*, або частину цього. Або [стверджують], що можна дати *те, чого* не мають, адже не мають одну лише гральну кістку. А чи не станеться так, що [той, хто дав одну тільки кістку], дав не *те, чого* він не мав, а *як* він не мав, а саме одну [гральну кістку]? Адже оте «*тільки*» означає не «ось це», не «таке», не «стільки», а лише відношення до чогось іншого, наприклад «не разом з іншим». Це точно так же, якби запитали, чи можна дати *те, чого* не мають, і після того, як отримали б негативну відповідь, запитали б, чи можна скоро щось дати, не маючи скоро, і після того, як отримали б ствердну відповідь, визнали б, що можна дати *те, чого* не мають. Утім, очевидно, що тут зробили не[правильний] умовивід. Насправді, «*скоро*» означає дати не *це*, а *ось так*, і можна щось дати таким чином, яким його не мають, наприклад можна, маючи щось із задоволенням, дати його без задоволення.

Схожі [з цими уловками] і все такого роду [уловки]: чи мо-

жна вдарити рукою, якої не мають, або бачити оком, якого не мають? Адже мають не одну тільки [руку і не один тільки око]. Так от, деякі розкривають [такі уловки], кажучи, що той, хто має більше ніж одне око або що б то не було інше одне, має і одне тільки око. Інші [розкривають ці уловки], кажучи, що те, що мають, мають так, як його отримали, а саме: один дав одну тільки кістку, а інший, говорять вони, має від нього одну тільки кістку. Інші відразу відхиляють це запитання, кажучи, що можна мати те, що не отримали, наприклад отримувати солодке вино, а мати кисле вино, оскільки воно при отриманні зіпсувалося. Але у всіх цих випадках, як ми сказали і раніше, розкриття направлене не проти доводу, а проти людини. Адже якби воно було [справжнім] розкриттям, то той, хто погоджується з протилежним, не міг би розкрити [софістичний вивід], так само як і при інших [уловках]; наприклад, якщо розкриття полягає в тому, що запитане визнається частково істинним, частково ні, то [запитуючий] робить [правильний] висновок, якщо погоджуються [із запитанням] без обмовок. Якщо ж висновку не зроблено, то не буде і розкриття. У дещо раніше вказаних [уловках], говоримо ми, не буде умовиводу і в тому випадку, якщо [відповідаючий] погоджується з усім.

Далі, до таких доводів відносяться і наступні: «Чи писав хтось те, що написано? [Так]. Але те, що написано, що ти сидиш, — це тепер хибна думка. Проте вона була істинною, коли це писали. Значить, в один і той же час писали хибне й істинне». Хибність же або істинність промови або думки вказує не «ось це», а «таке-то», адже те ж міркування стосується і думки. Рівним чином [така уловка]: «Чи є те, що учень вивчає, те, що він вивчає? [Так]. Але ж повільне він учить швидко». Однак [запитуючий] сказав не про те, що учень вивчає, а про те, *як* він учить. Або: «Чи топчуть ногами те, що проходять? [Так]. Але хтось проходить цілий день; [значить, він топче ногами день]». Проте [запитуючий] сказав не про те, що проходять, а про те, *коли* проходять. Рівним чином коли говорять: «Я п'ю чашу», то мають на увазі не те, що п'ють, а то, з чого п'ють. Або: «Хіба не знають те, що знають або тому, що цьому вчилися, або тому, що самі дійшли до цього? Однак ті із знань, які надбали частково ученням, частково самотійно, не є ні і одним з цих двох [видів знання]». Або, можливо, мають на увазі кожне окремо, а не всі разом. Або: «Є якась третя людина окрім самої-по-собі-людини і окремих людей». Насправді ж, «людина» і

все те, що спільне [багатьом], означає не визначене щось, а певну якість, або кількість, або співвіднесене і тому подібне. Це точно так, як і у тому випадку, коли запитують, чи одне і те ж, чи різне Коріск і освічений Коріск. Адже одне означає визначене щось, а інше – певну якість. Отже не можна відсторонити останнє [від першого]. Проте не відволікання створює «третю людину», а визнання того, що вона є саме визначене щось¹. Річ у тому, що людина, як така, не є визначене щось, як Каллій, і не буде нітрохи не краще, якщо скажуть, що відволікання є не визначене щось, як таке, а якість, як така. Адже «те, що крім багатьох» буде чимось одним, наприклад «людиною». Таким чином, очевидно, що не можна погоджуватися з тим, що висловлюване як загальне [багатьом] є визначеним щось, а слід стверджувати, що воно означає або якість, або співвіднесене, або кількість і таке інше.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

[Загальні зауваження

про розкриття софістичних спростувань,

заснованих на неправильному

вживанні зворотів мови]

Взагалі ж розкриття [софістичних] доводів від зворотів мови завжди має спиратися на те, що протилежне тому, на чому ґрунтується довід. Наприклад, якщо довід ґрунтується на з'єднанні, то розкриття полягає в роз'єднанні, а якщо він ґрунтується на роз'єднанні, то розкриття полягає у з'єднанні. Далі, якщо довід ґрунтується на вимові [складу] з тонким придином, то розкриття – на густому придином; якщо довід – на густому придином, то розкриття – на тонкому придином. Якщо ж довід ґрунтується на однойменності, то розкривати треба, вказуючи ім'я, що протилежне; наприклад, якщо трапляється так, що стверджують, що щось є неживе, після того, як це заперечували, то слід показати, що воно одушевлене. Якщо ж [відповідаючий] сказав «неживе», а [запитуючий] зробив висновок, що воно одушевлене, то слід сказати, що воно неживе. І так само у випадках двозначності. Якщо ж [довід] ґрун-

¹ Можна сказати, що «третю людину» створює не відволікання, а гіпотезування.

тується на схожості [виразів], то розкриттям буде те, що протилежне. [Наприклад, на запитання], чи можна дати те, чого не мають, слід відповісти, що дати можна не *те*, чого не мають, а *як* його не мають, наприклад, одну тільки гральну кістку. Або [на запитання], хіба не знають того, що знають або тому, що цьому вчилися, або тому, що самі дійшли до цього, [слід відповісти: так], але не все, що знають [надбано або тільки ученням, або тільки самостійно]. Або [на запитання], чи топчуть ногами те, що проходять, [слід відповісти: так], але це не відноситься до часу [проходження]. І так само в інших випадках.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

[Розкриття паралогизмов, заснованих на неправильному застосуванні привнесеного]

Розкриття всіх [паралогізмів] від привнесеного – одне й те ж. А саме, оскільки невизначено, коли треба говорити про річ те, що властиве привнесеному, і в одних випадках це видається правильним і стверджується, а в інших випадках необхідність цього заперечують, то, коли висновок зроблено, слід для усіх випадків однаково сказати, що це не необхідно. З іншого боку, слід [кожного разу] наводити приклади. Усі наступні [паралогізми] – від привнесеного: «Чи знаєш ти, що я маю намір тебе запитати?», «Чи пізнаєш ти того, хто наближається чи хто закутаний?», «Чи є статуя твоїм твором?», «Чи є цей пес твоїм батьком?», «Чи є незначне, помножене небагато разів, незначним?» Насправді, у всіх цих [прикладах] очевидно, що те, що правильне для привнесеного, не обов'язково правильне і для самої речі. Тільки тому, можливо, що невиразне і єдине по суті, всі [присудки] властиві однаково. Для блага ж не одне й те ж бути благом і мати намір запитати про нього. І для того, хто наближається або закутаний, не одне й те ж бути таким, що наближається або бути Коріском. Отже якщо я знаю Коріска, але не пізнаю того, хто наближається, то це не означає, що я одного і того ж, і знаю і не знаю. І якщо щось – моє і воно твір, то це не означає, що воно мій твір, а значить лише, що воно моє майно, моя річ або ще щось в цьому роді. І так само в інших випадках.

Дехто ж розкриває [ці ухиляння], розділяючи запитання.

Вони стверджують, що одну і ту ж річ можна знати і не знати, але не в одному і тому ж відношенні. Тому, не пізнаючи того, хто наближається і знаючи Коріска, знають і не знають, говорять вони, одне і те ж, але не в одному і тому ж відношенні. Але, по-перше, як ми вже сказали, для доводів, впливаючих з одного і того ж, спосіб виправлення повинен бути одним і тим же. А цього не буде, якщо одне і те ж положення береться не відносно [дієслова] «дізнатися», а відносно [дієслів] «бути» чи «знаходитися в якомусь стані», як [у прикладі]: «Чи є цей [пес] батьком? [Так]. Але він твій. [Значить, він твій батько]». Якщо ж в деяких випадках це правильно і одне й те ж можна знати і не знати, то все одно назване [розкриття] аніскільки тут не підходить. Адже ніщо не заважає, щоб один і той же довід мав багато пороків, проте виявлення не всякої порочності є розкриттям. Адже можна показати, що умовивід неправильний, але в силу чого – не показати, наприклад, аргумент Зенона про те, що ніщо не може бути приведене до руху. Тому, якщо намагаються заключати, що це можливо, то не попадають в ціль, хоча б і будували тисячу умовиводів. Бо це не розкриття. Річ у тому, що, як було сказано, розкриття є виявлення хибного умовиводу, яке показує, з якої причини воно хибне. Тому, якщо [співбесідник] не зробив умовиводу або ж намагався [хибним шляхом] зробити висновок до чогось – істинного чи хибного, то виявлення цього [недоліку] і є розкриттям. Звичайно, цілком можливо, що в деяких випадках і таке розкриття, [про яке говорять деякі], виявилось вдалим, але принаймні у вказаних [умовках] це, мабуть, не так. Адже про Коріска знають, що він Коріск, і про того, хто наближається, – що він наближається. Але може здаватися правильним, що про одного і того ж знають і не знають; наприклад, можна знати, що Коріск блідий, але не знати, що він освічений. Так, звичайно, можна про одне і те ж знати і не знати, проте не в одному і тому ж відношенні. А про того, хто наближається, і Коріска знають, що [перший] є той, хто наближається, і що [другий] – Коріск.

Таким же чином, як ті, про кого ми говорили, не попадають в ціль і ті, хто розкриває, стверджуючи, що всяке число мале. Бо якщо, не дивлячись на те що умовиводи не роблять, стверджують, що зробили правильний умовивід (оскільки всяке [число] велике і мале), то в ціль не влучили.

Деякі ж розкривають такі умовиводи, як, наприклад, що ба-

тько, або син, або раб – твій, указуючи на двояке значення цих умовиводів. Проте очевидно, що якщо спростування здається заснованим на багатозначності [слів], то ім'я або промова повинні застосовуватися у прямому значенні відносно багато чого. Однак, хто говорить, що цей [хлопчик] є дитиною цього [чоловіка], вживає ці слова не у прямому значенні, якщо [останній] є господарем дитини, а з'єднання [слів] ґрунтується на [неправильному використанні] привнесеного. «Чи твоє це? Так. Але це дитина. [Так]. Значить, ця дитина твоя». Проте він не твоя дитина: те, що він твій і дитина – це є щось привнесене.

І [так само в уловці, за допомогою якої роблять висновок, що] є деяке благо [серед] зла (tōn kakōn), оскільки розсудливість є знання зла (tōn kakōn). Але [вираз] «це цього» (toyto toytōn) не багатозначний, а означає [лише] приналежність [одного іншому]. Проте навіть якщо цей вираз був би багатозначним (адже говорять же «людина є [у числі] живих істот (tōn dzōōn)», хоча вона не є їх приналежністю) і навіть якщо щось так відносили б до зла, як «щось чогось» (hōs tinos), тому що воно є [серед] зла (tōn kakōn), а [насправді] воно не є [серед] зла, то [все одно] це [софістичне спростування] ґрунтується, мабуть, на [змішенні] [властивного] якимсь чином і [властивного] взагалі. Утім, благо може, мабуть, бути благом [серед] зла в двоякому значенні, але не у вказаному доводі, а швидше в такому, як: «Чи є хороший раб поганого [пана]?» А може бути, і в цьому [прикладі] немає двоякого значення. Адже якщо він хороший і є його [раб], то це не означає, що він разом «його хороший». Так же і твердження, що людина є tōn dzōōn, не багатозначне. Адже якщо ми часом позначаємо щось, відсікаючи [якусь частину], то від цього багатозначність не виникає. Адже і проголошуючи половину вірша (наприклад, «оспівай, о богиня, гнів»), ми вказуємо – «дай мені Іліаду».

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЯТИЙ

*[Розкриття софістичних спростувань,
заснованих на змішенні
безвідносного і відносного]*

[Софістичні доводи], засновані на тому, що про щось [власнине] у власному значенні стверджують як [про власнине] в яко-

мусь відношенні, або десь, або якимсь чином, або відносно чогось, але не взагалі, слід розкривати, досліджуючи висновок в зіставленні з тим, що суперечить йому і з'ясовуючи, чи може його стосуватися щось з перерахованого, бо протилежності і що протилежні одна одній [речі], ствердження і заперечення не можуть бути властивими одному і тому ж взагалі, проте ніщо не заважає, щоб кожне з них було властиво йому в якомусь відношенні, або відносно чогось, або певним чином або ж одне з них – у якомусь відношенні, а інше – взагалі. Тому якщо одне [властиве] взагалі, а інше – лише в якомусь відношенні, то немає ще спростування. І це слід досліджувати у висновку, зіставляючи його з тим, що йому суперечить.

Усі такого роду доводи такі: «Чи може не-сущє бути? [Ні]. Але ж не-сущє є чимось». Так само і сущого не буде, адже воно не буде чимось з існуючого. [Або]: «Чи можна в один і той же час присягатися вірно і хибно?», «Чи може один і той же в один і той же час вірити і не вірити одному і тому ж?» Але хіба бути чимось і бути [взагалі] одне і те ж? Адже якщо не-сущє чимось є, то це не означає, що воно є взагалі. І якщо хтось вірно присягається ось цим або ось таким-то чином, то не обов'язково, щоб він взагалі присягався вірно. Адже хто, наприклад, присягався, що він дасть хибну клятву, вірно присягався тільки відносно хибної клятви, але не присягався вірно [взагалі]. І той, хто не вірить, не вірить не взагалі, а в щось. Таке ж міркування відносно [вислову], що один і той же в один і той же час говорить неправду і правду. Але через те, що нелегко помітити, чи додається «взагалі» до [виразу] «говорити правду» чи до [виразу] «говорити неправду», [розкрити софізм] видається важким. Проте ніщо не заважає, щоб один і той же взагалі-то говорив неправду, а в якомусь відношенні і про щось говорив правду, або щоб в чомусь він був правдивий, а взагалі-то неправдивий.

Те ж саме маємо і з [властивим] відносно чогось, десь і колись. А саме, всі такого роду доводи ґрунтуються на цьому: [наприклад], «чи є здоров'я або багатство благом? Але для безрозсудного і такого, що неправильно користується ними, вони не благо. Значить, вони і благо, і не благо». Або: «Чи краще бути здоровим, чим бути могутнім в полісі? [Так]. Але іноді це не краще. Значить, для одного і того ж одне й те ж і благо, і не благо». Але що ж заважає, щоб щось, будучи взагалі благом, для того-то і того-то не

було благом або хоча і для нього благом, але не тепер і не тут. Або: «Те, чого не бажає розсудливий, – чи зло це? [Так]. Але він не бажає втрачати благо; значить, благо є зло». Проте сказати, що благо є зло і що втрачати благо є зло, – це не одне й те ж. Так само [слід розкривати] довід щодо злодія. А саме, якщо злодій є зло, то це не означає, що взяти [його] – зло. Адже [той, хто бажає узяти злодія], бажає не зла, а блага. Бо взяти [злодія] є благом. Так само і хвороба – зло, але не позбавлятися хвороби. Або: «Хіба не більш переважає справедливе, ніж несправедливе, і [поступати] справедливо ліпше ніж [поступати] несправедливо? [Так]. Проте бути несправедливо засудженим на смерть важливіше, [ніж бути засудженим на смерть] справедливо». [Або]: «Чи справедливо кожному мати щось своє? [Так]. Але ж те, що [суддя] судить згідно свого судження, хоч би воно і було помилковим, має законну силу. Значить, одне і те ж справедливе і несправедливе». Або: «Кого слід засуджувати: того, хто говорить справедливе, чи того, хто говорить несправедливе? Але ж справедливо, щоб той, з ким поступили несправедливо, мав можливість говорити про те, чого він зазнав; а це якраз і було несправедливе». Однак справа в тому, що якщо переважно зазнавати чогось несправедливо, то це не означає, що [поступати] несправедливо більш переважно, ніж [поступати] справедливо, а взагалі [поступати] справедливо більш переважно, хоча ніщо не заважає, щоб в певному випадку [поступати] несправедливо було більш переважно, ніж [поступати] справедливо. І мати своє справедливо, а мати чуже несправедливо. Проте ніхто не заважає, щоб цей вирок був справедливим, наприклад якщо він був винесений згідно висновку судді. Адже, якщо щось справедливе в певному випадку і ось таким чином, то це не означає, що воно взагалі справедливе. Так само ніщо не заважає говорити про несправедливе справедливо. Адже, якщо *говорити* [про те й те] справедливо, то не обов'язково, щоб воно було справедливе, так само як, якщо про щось *говорити* корисно, то це не означає, що *воно* корисне. І те ж можна сказати і про справедливе. Отже якщо сказане несправедливе, то це не означає, що тим самим бере верх той, хто говорить несправедливе. Бо він говорить те, що *говорить* справедливо, але що взагалі несправедливе і що зазнавати несправедливо.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ

[Розкриття паралогізмів, заснованих на незнанні спростувань]

Проти тих [спростувань], які виникають врозріз з визначенням спростування, слід виступати, як намічено раніше, досліджуючи висновки в зіставленні з тим, що суперечить йому, незалежно чи стосується воно того ж самого, [що і теза], і в тому ж відношенні, відносно того ж, таким же чином і стосовно того ж часу. Якщо ставлять запитання ще спочатку, то не слід визнавати як неможливе те, що одне й те ж є подвійне і не подвійне, а слід погодитися [з такою можливістю], але не так, щоб на основі того, що визнано, можна було робити спростування. Усі наступні доводи ґрунтуються на такого роду [прийомі]: «Чи знає річ той, хто знає, що те-то є те-то? І хто не знає, – так само? Але ж той, хто знає, що Коріск є Коріск, може не знати, що він освічений, так що він одне і те ж знає і не знає». Або: «Чи більше того, що має в довжину три лікті, те, що має в довжину чотири лікті? [Так]. Але ж може те, що має в довжину три лікті стати таким, що має в довжину чотири лікті? [Так]. Але більше більше меншого? [Так]. Значить, щось більше і менше самого себе».

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ

[Ставлення до постулювання покладеного в начало]

Що стосується спростувань від постулювання і прийняття [покладеного] спочатку, то, якщо [помилка ця відразу] зрозуміла, не слід погоджуватися [з положенням] того, хто розпитує, хоч би воно було правдоподібним, а слід говорити істину. Якщо [помилка] залишається [спочатку] непоміченою, то, використовуючи порочність таких доводів, слід це незнання обернути проти того, хто запитає, [дорікаючи йому в тому], що він неправильно міркував, оскільки спростування слід робити без [покладеного] спочатку. Далі [слід сказати], що погодилися [з положенням співбесідника] не для того, щоб воно було використане [останнім], а для того, щоб робити умовивід до протилежного йому, інакше, ніж це робиться в хибних спростуваннях.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

[Розкриття софістичних спростувань, заснованих на неправильному виведенні наслідків]

А що стосується [доводів], слідуючих із висновків, то треба показати, що [помилка криється] в самому доводі. Слідування того, що слідує, може бути двояким. А саме, по-перше, як загальне виходить з часткового, наприклад, «жива істота» – з «людини». В цьому випадку вважають, що якщо одне супроводить інше, то і інше – перше. Або [по-друге], по протиставленню, а саме, якщо одне слідує з іншого, то і протилежне [першому] – з того, що протилежне [другому]. На цьому ґрунтується і довід Мелісса, а саме: якщо те, що раз виникло, має початок, то, слід уважати, те, що не виникло, не має початку. Тому, якщо Всесвіт не виник, то він безмежний [за тривалістю]. Але це не так, бо слідування тут зворотне.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

[Розкриття софістичних спростувань, заснованих на додаванні до доказу того що не має відношення до предмету обговорення]

Що стосується [спростувань], що роблять умовивід від давання, слід дивитися, чи не йдеться так, що і після усунення [доданого] неможливе однак впливає, а потім слід виявити це і сказати, що погодилися [з доданим] не тому, що воно здається правильним, а для того, щоб [співбесідник використовував його] в своєму доводі, але для доводу воно аніскільки не було використане.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТИЙ

[Розкриття софістичних спростувань, заснованих на сприйнятті багатьох запитань за одне]

Проти [паралогізмів] від зведення багатьох запитань до одного слідує відразу ж, з самого початку [ці питання] розмежувати.

Адже питання одне, якщо на нього можна дати [лише] одну відповідь. Тому не слід стверджувати або заперечувати багато що щодо одного або одне відносно багато чого, а треба стверджувати або заперечувати [лише] одне щодо одного. Так от, подібно до того як у двох різних [речей], таких, що мають одне ім'я, буває, що щось то обом властиво, то жодній не властиво, а тому, хоча питання і складне, немає ніякої біди, якщо дають на нього односкладову відповідь, так само йде справа і тут. Таким чином, коли багато що властиво одному або одне – багато чому, ніякої внутрішньої суперечності не слід для тих, хто дав просту [відповідь] і припустився тієї ж помилки. Коли ж щось одному властиво, іншому ні, або про багато що мовиться багато що, а те й інше в одному сенсі тому і іншому властиво, в іншому ж сенсі не властиво, тоді треба бути обачним, як у наступних доводах. Якщо одне – благо, інше – зло, [то на питання, чи обидва благо або зло, слід відповісти], що правильно сказати, що вони благо і зло або, навпаки, вони не є ані благо, ані зло (бо кожне з них не є те й інше), так що вони однаково суть і благо і зло і не суть ні благо, ні зло. І якщо кожна [річ] тотожна самій собі і відмінна від іншої, то, оскільки [обидві речі] тотожні але іншим, а самим собі і відмінні від самих себе, одні і ті ж [речі] відмінні від себе і тотожні собі. Далі, якщо благо стає злом, а зло є благо, то вони повинні стати двома [речами]. І з двох нерівних [величин] кожна рівна самій собі, так що вони і рівні і не рівні самі собі.

Ці [спростування] піддаються і іншого роду розкриттю, оскільки і «обидва» і «всі» мають більше одного значення. Отже, [у цих доводах] виходить, що стверджують і заперечують тільки ім'я, а не одну і ту ж [річ], а це, як ми бачили, не є спростуванням. Утім, очевидно, що коли не ставиться одне питання про багато що, а щодо одного стверджується або заперечується одне, то неможливе не вийде.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

*[Розкриття софістичних спростувань
заснованих на примушенні супротивника
до повторення одного і того ж]*

Що стосується [паралогізмів], в яких примушують говорити неодноразово одне і те ж, то очевидно, що не слід погоджуватися,

що вказане як співвіднесене, узятє окремо само по собі, щось означає, наприклад, подвійне – замість подвійного половини, тому що представляється ясным [що одне мається на увазі в іншому]. Адже і «десять» є в «десять без одного», і «робити» – в «не робити», і взагалі твердження – в запереченні. Але це все ж таки не означає, що якщо говорять «це не біле», то тим самим говорять «воно біле». Але «подвійне» [саме по собі], мабуть, нічого не означає, так само як і «половина». А якщо [кожне з них щось] означає, то все ж таки не те ж саме, [що в поєднанні], і не зв'язне ціле. І певного виду знання, як, наприклад, лікарське знання, по суті своїй не є знанням загальним. Адже останнє, як було сказано, є знання пізнаваного. Коли ж мають справу з присудками, які роз'яснюються через [підмет], слід сказати, що окремо і в мові роз'яснюване означає не одне і те ж. Насправді, угнутість як щось загальне вказує в кирпоносому і кривоньому на одне і те ж, але як додане воно цілком може означати різне – одне для носа, друге для ноги: у першому випадку воно означає кирпоносе, в другому – кривонього. І немає ніякої різниці, чи говорять «кирпоносий ніс» чи «увігнутий ніс». Далі, не слід погоджуватися з подібними виразами якщо вони позначають щось прямо. Бо у такому разі вони помилкові, адже курносість не є увігнутий ніс, а щось віднесене до носа як його властивість. Тому немає нічого безглузлого [у твердженні], що кирпоносий ніс є ніс, якому притаманна угнутість носа.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДРУГИЙ

*[Розкриття софістичних спростувань,
заснованих на використанні похибок у промові]*

Що стосується похибок в мові, то ми вже говорили раніше, від чого вони по видимості відбуваються. А як їх треба розкривати, – це має бути очевидно з самих [софістичних] доводів. Усі наступні [доводи] мають намір обґрунтувати [через слово] «це». «Те, що називаєш вірно, це також і є вірно? [Так]. Але ти називаєш щось кам'яною брилою; значить, воно є кам'яною брилою». Але коли називаєш кам'яну брилу, ти називаєш не *цією*, а *цю*. Якби, таким чином, запитали: ту, яку ти називаєш вірно, чи є вона *цю*, то говорили б неправильно, так само як і в тому випадку, як-

що б запитали: той, кого ти називаєш, чи є він вона? Якщо ж називають дерево або взагалі все, що не є жіночого або чоловічого роду, то це не має значення, тому що не вийде похибки в мові, якщо те, про що ти говориш, що воно є, є це. Ти говориш про *це* дерево, і воно є *це* дерево. Але «камінь» і «цей» мають форму чоловічого роду. А якби запитали: чи є «цей» «ця»? [Ні]. І потім знову: як же, хіба «цей» не Коріск? А потім сказали б: значить, «цей» є «ця», – то в цьому випадку похибка в мові не була б виведена через умовивід, навіть якщо Коріск означав би те ж, що «ця», але відповідаючий не погодився б; про це варто було б ще поставити запитання. І якщо це не так і [відповідаючий] не погодився з цим, то похибка в мові не була виведена через умовивід – ні насправді, ні проти запитуваного. Точно так само в зазначеному вище [прикладі] «кам'яна брила» повинна означати «ця». Якщо ж це не так і не погодилися з цим, то висновок не слід виводити, хоча воно здається [вірним] з того, що несхоже закінчення слова здається схожим. [Або ще приклад]: «Чи правильно кажуть, що вона є те, за що ти її видаєш? [Так]. Але ти видаєш її за битву; значить, вона є битву». Або можливо, не обов'язково [робити такий висновок], якщо «вона» значить не «битву», а «битва», «цю» ж означає «битву». І точно так само якщо те, що ти видаєш за цього, є цей, а ти видаєш його за Клеона, то хіба це означає, що він є Клеона? Ні, він не є Клеона. Бо було сказано: за що я його видаю, *цей* він і є, а не *цього*. Адже так ставити питання [- чи є він цього?] – було б неправильно. [Або:] «Чи знаєш це? [Так]. А це є кам'яна брила; значить, ти знаєш кам'яна брила». Однак «це» [у висловленні] «чи знаєш це» не те ж саме «це», що [у висловленні] «це є кам'яна брила». У першому воно означає «цю», а в другому – «ця». [Або:] «Чи знаєш ти те, знання чого ти маєш? [Так]. Але ти маєш знання кам'яної брили; значить, ти знаєш кам'яної брили». Проте ж коли ти говориш «цієї», розумієш «кам'яної брили», а коли «цю» – «кам'яну брилу», а погодилися [лише] з тим, що знання чого ти маєш, ти знаєш, але не «цієї», а «цю», а тому не «кам'яної брили», а «кам'яну брилу».

Отже, що такого роду доводи виводять похибку в мові через умовивід не насправді, а тільки по видимості, і чому по видимості, і як треба виступати проти них, – це зі сказаного очевидно.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

*[Міра труднощів розкриття
софістичних спростувань різних видів]*

Слід також брати до уваги, що з усіх [софістичних] доводів одні легше, інші важче угледіти, на якій підставі і чим вони вводять в оману слухача, хоча часто останні тотожні першим. Адже одними і тими ж слід називати доводи, які будуються на одній і тій же підставі. Але один і той же аргумент може одним здаватися заснованим на словесному виразі, іншим – на привнесеному, третім – на чимось ще, оскільки кожен доказ не однаково ясний через те, що [терміни в ньому] мають і переносне значення. Тому [в паралогізмах] від однойменності, яка здається самим безхитрісним способом будувати паралогізми, одні зрозумілі навіть першому зустрічному (адже майже всі забавні висловлювання ґрунтуються на словесних виразах, наприклад: «чоловік ніс по сходах diphron (колісницю-стілець)»; [або:] «Куди stellesthe (відправляєтеся – запрошуєте)? До вітрил»; [або:] «Яка з двох корів телиться emprosthen (колись – попереду)? Ніяка, а обидві ззаду»; [або:] «Чи є Борея (бог північних вітрів – північний вітер) katharos (чистий – невинний)? Анітрохи, бо він умертвив [стужею] п'яного жебрака»; [або:] «Еварх (ім'я і покірний) це? Анітрохи, це Аполлонід», і подібним чином майже всі інші [виверти]; а інші залишаються, мабуть, не поміченими навіть найдосвідченішим. Доказом цього є те, що часто сперечаються про слова, наприклад, в усіх випадках суще і єдине означають одне і те ж або різне. Одні вважають правильним, що суще і єдине означають одне і те ж, інші розкривають доведення Зенона і Парменіда, стверджуючи, що про єдине і суще йдеться у багатьох значеннях. І точно так само в паралогізмах від привнесеного і всіх інших [неправильностей, незалежних від оборотів мови, одні доводи] второпати легше, а інші – важче. І не однаково легко стосовно всіх досягнути, до якого роду вони належать і чи є вони [справжні] спростування чи ні.

Витончене доведення – це таке, яке приводить до найбільшого утруднення, бо воно більше всіх інших робить [запитуваного] уразливим. А утруднення тут двояке: коли доводи приводяться через умовивід, але знають, яку з посилок слід спростувати, а коли наводяться еристичні доводи, не знають, як [співрозмовник] висловить висунуте положення. Тому, чим більше витончені до-

води, наведені через умовивід, тим більше доводиться шукати. А довід, що приводиться через умовивід, найбільше витончений, якщо він, виходячи з вельми правдоподібних [посилок], спростовує вельми правдоподібне [положення]. Справді, коли довід один, тоді при перетворенні по суперечності він матиме всі умовиводи однакови, бо виходячи з правдоподібних [посилок] він завжди оспорує однаково правдоподібний [висновок]; тому з необхідністю виникає утруднення. Таким чином, найбільш витончений такий довід, який робить висновок, тотожним [по правдоподібності] посилкам. На другому місці [по витонченості] – той аргумент, усі [посилки] якого однаково [правдоподібні], бо він приводить до однакового утруднення – яку ж з посилки слід заперечити. А складність полягає в тому, що якусь [посилку] треба оскаржити, але яку з них – це не ясно. З полемічних доводів найбільш витончений насамперед той, стосовно якого відразу неясно, наведено його через умовивід чи ні, і чи слід його розкривати на підставі [викриття] хибного чи на підставі розрізнення. На другому місці [за витонченістю] знаходиться той з решти [полемічних доводів], щодо якого хоч і ясно, що [розкрити його слід] на підставі розрізнення або заперечення, але не видно, через заперечення чи розрізнення якої з посилки слід розкривати і чи слід це заперечення чи розрізнення співвідносити з висновком чи з якою-небудь з посилки.

Часом же аргумент, що приводиться без [належного] умовиводу, безхитрісний, якщо посилки цілком неправдоподібні або хибні. Іноді ж не варто нехтувати таким доводом, бо, коли бракує однієї з таких посилки, щодо яких і за допомогою яких наводиться аргумент, тоді безхитрісний і умовивід, який не додав цій посилці і не вивів [відповідного] висновку; коли ж опущено щось стороннє, тоді ніяк не слід нехтувати доводом: він відповідний, але запитувачий ставив питання неналежно.

Так само як розкриття [софістичного спростування] спрямовано то проти доводу, то проти того, хто запитує і проти способу, яким задають питання, а іноді не звернено ні проти того, ні проти іншого, точно так само [софіст] може запитувати і робити умовивід і проти тези, і проти того, хто відповідає і стосовно часу, коли розкриття вимагає більше часу, ніж це дозволяють реальні обставини.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

*[Висновок. Загальний висновок
про вчення про софістичні спростування
і про всю топіку]*

Отже, про те, на скількох і на яких підставах створюються паралогізми в міркуваннях, як ми повинні викривати помилкове і примушувати говорити те, що не узгоджується із загальноприйнятим, з чого випливає похибка в мові, як треба ставити запитання і в якому порядку слід їх ставити, для чого корисні всі такого роду доводи, як взагалі слід відповідати і як треба розкривати доводи і похибки в мові, – про все це було сказано нами. Залишається ще нагадати початковий намір, коротко сказати про це і завершити дослідження.

Отже, ми замислили знайти певний засіб будувати умовиводи щодо запропонованих для обговорення проблем на основі найбільш правдоподібних з наявних [посилок]. Бо це і є справа діалектики, як такої, і мистецтва випробування. А оскільки через схожість з софістикою у діалектики додається ще й завдання – вміти випробовувати [судження співрозмовника] не тільки діалектично, а й на кшталт обізнаності, то метою дослідження було не тільки виконання визначеного завдання, а саме вміння вислухати чужі доводи, але і вміння, захищаючи свої доводи, таким же чином відстоювати тезу за допомогою якомога більш правдоподібних [посилок]. Про те, що послужило приводом до цього, ми вже говорили. З цієї ж причини Сократ ставив запитання, але не давав відповідей, бо визнавав, що він [їх] не знає. У попередніх же [книгах «Топіки»] було показано, для скількох і в яких випадках [цей спосіб дослідження] застосовний і звідки ми видобуваємо в достатній мірі [топі], як треба ставити питання і в якому порядку, а також як відповідати і розкривати умовиводи [запитуючого]. Було також показано і все інше, що відноситься до цього способу дослідження доводів. І крім того, як вже було сказано раніше, ми докладно перебирали паралогізми. Таким чином, очевидно, що ми належним чином досягли своєї мети. Однак не слід нам забувати обставини створення цього дослідження. З усього, що винайдено [людьми], одне запозичене від інших, хто раніше займалися цим, а потім поступово удосконалювалося їх наступниками, друге зі знову винайденого, яке як правило, з самого початку не мало успіху, проте

воно набагато цінніше того, що з нього виросло. Бо, як стверджують, початок чого б то не було є, мабуть, найважливішою частиною, а тому й найважчою. Бо чим сильніше воно за своєю можливістю, тим менше воно за розмахом і тому його найважче збагнути. Але якщо початок знайдено, то інше вже легше додавати і примножувати. Саме так це трапилось з мистецтвом красномовства і майже з усіма іншими мистецтвами. Справді, ті, хто винайшов те чи інше начало [мистецтва красномовства], просунулися вкрай мало. А ті, хто нині користується доброю славою, будучи наступниками багатьох, хто просувалися до них, ніби змінюючи один одного, примножували таким саме чином: Тісій – після перших [винахідників], Фрасімах – після Тісія, Теодор – після нього, і так багато хто внесли не малу частку [в торжество] мистецтва красномовства, а тому нема чого дивуватися досягнутій повноті цього мистецтва.

Що стосується існуючого вчення, то все було не так, що частково воно було заздалегідь розроблено, а частково ні: в наявності не було рівно нічого. Навчання ерістичним (полемічним) доводам за плату було подібним до вчення Горгія. Бо одні пропонували [учням] зачувати риторичні промови, інші – промови, в яких вміло ставляться питання, промови, які, як вони вважали, найчастіше підходять для наведення доводів за і проти. Тому навчання ними учнів було швидким, але невмілим. Бо вони вважали, що можна навчати, передаючи учням не [саме] мистецтво, а те, що отримано мистецтвом, точно так само як якби хто обіцяв передати знання того, як позбавлятися від болю в ногах, і після цього не навчав шкіряного ремесла і способу, яким можна виготовляти таке взуття, а [замість цього] запропонував цілий набір усілякого взуття. Це, звичайно, принесло б користь, але не сприяло б навчанню мистецтву. І в мистецтві красномовства було багато і давно сказаного.

Що ж стосується вчення про умовиводи, то ми не знайшли нічого такого, що було б сказано до нас, а повинні були самі створити його з великою витратою часу і сил. Якщо ж вам, тим, хто розглядає це вчення, створене спочатку за таких обставин, воно здається цілком задовільним порівняно з іншими вченнями, які розширялися на основі переказу, то залишається сказати, що вам, слухачам, слід бути поблажливими до упушень в цьому вченні, а за все винайдене нами – глибоко вдячними.

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Абревіатура – скорочення, яке використовують в усній мові або в написанні слів (внз, СРСР, КНР, США тощо).

Абсурд – безглуздя, безглуздість, нонсенс, беззмістовність.

Аксіома – вихідне положення, яке в даній науці приймають без доведення.

Алогізм – непослідовність у міркуваннях, викликана порушенням законів логіки.

Альтернатива – думка, що суперечить іншій.

Аналогія – умовивід, у якому на підставі подібності предметів за одними ознаками роблять висновок про їх подібність за іншими ознаками.

Антитеза – протиставлення понять, схем, точок зору, подій тощо.

Апорія – протиріччя, яке неможливо вирішити; нездоланна суперечність.

Аргумент – підстава на користь якогось положення; істинне судження, яке використовують для обґрунтування певного твердження.

Блеф – хвалькуватість, вимисел, намагання ввести в оману.

Виведення – логічна дія, процес міркування, результатом якого є нові знання.

Визначення – логічна операція, завдяки якій поняттям і виразам надається строго фіксований смисл.

Висновок – судження, яке виведене логічним шляхом з вихідних засновків і містить нове знання.

Відношення – порівняння обсягів предметів (суджень) з метою встановлення зв'язку між ними.

Дедуктивний умовивід – умовивід, у якому висновок зроблено на основі одного або декількох суджень або підстав великого ступеню загальності.

Дедукція – логічний умовивід від загального значення до часткового, від загальних суджень до часткових.

Демонстрація – форма логічного зв'язку між тезою та аргументом, що веде до встановлення істини в доведенні.

Дефініція – логічне визначення поняття.

Дихотомія – послідовний поділ цілого на два, потім половинок – на два і т.д.

Доведення – це сукупність логічних засобів обґрунтування істинності судження на підставі суджень, істинність яких не викликає сумніву.

Догма – положення, яке визнається незмінним, завжди правильним для того, хто його визнає беззаперечно.

Ентимема – це скорочена форма категоричного силогізму, у якому пропущений більший або менший із засновків, або висновок.

Епіхейрема – це складноскорочений силогізм, принаймні одним із засновків якого є ентимема.

Закони логіки – універсальні принципи правильного мислення. Основні закони логіки: тотожності, суперечності, виключеного третього, достатньої підстави.

Засновок – судження, яке є підставою для висновку і необхідною складовою будь-якого умовиводу.

Індукція – одна з форм умовиводу, перехід від окремого значення до загального.

Істина – у логіці будь-яка думка визнається істинною, якщо для неї є достатні підстави.

Категорія – найширше поняття, що відображає універсальні властивості предметів і явищ та закономірності їх існування.

Категоричний силігізм – це вид дедуктивного умовиводу, в якому з двох суджень, зв'язаних середнім терміном, за умови дотримання правил, випливає висновок.

Концепція – система поглядів на певні явища, процеси, події.

Лексика – весь словниковий запас будь-якої мови.

Логіка – наука про закони, форми та прийоми людського мислення.

Логічні зв'язки – диз'юнкція – сполучник «або»; імплікація – сполучник «якщо..., то...»; кон'юнкція – сполучник «і».

Маніпуляція – спритна витівка з системою доведень, або підміна одних доведень іншими.

Модуси категоричного силігізму – це його різновиди, що відрізняються один від одного за кількістю і якістю засновків, які утворюють силігізм.

Несумісні поняття – поняття, обсяги яких практично не збігаються.

Несуперечливість – відсутність у міркуванні логічно протилежних чи суперечливих думок.

Обсяг поняття – уся множина предметів, яким притаманні ознаки одного змісту.

Опонент – супротивник у спорі, особа, яка заперечує, висловлює власну думку, що відрізняється від вихідної.

Парадокс – це міркування, у якому доходять двох протилежних висновків стосовно певного судження (наприклад, парадокс «купа», «лисий» та ін.)

Паралогізм – це ненавмисна логічна помилка в міркуванні, яка виникає внаслідок необізнаності чи несвідомого порушення законів і правил логіки.

Підстава – твердження про цілісну сутність будь-якого предмета чи явища.

Полеміка – конфронтаційне зіткнення різних поглядів під час обговорення невизначених однозначно питань з метою перемоги над концепцією противника.

Полісилігізм – складний силігізм, який утворюється шляхом послідовного поєднання кількох простих силігізмів.

Поняття – форма логічного мислення, за допомогою якої пізнають і фіксують знання про загальні, повторювані та істотні ознаки речей або явищ.

Постулат – вихідне положення, твердження, що при формуванні концепцій приймається без доведення.

Предикат – один із термінів судження, логічна змінна, у якій розкриваються ознаки предмета судження (суб'єкта).

Пропонент – у формальній логіці – учасник обговорення, який висуває й обґрунтовує свою тезу.

Протиставлення – це такий безпосередній умовивід, у якому відбувається перебудова початкового судження, що полягає в зміні його якості та одночасній перестановці суб'єкта й предиката.

Риторика – теорія красномовства; наука про ораторське мистецтво.

Силогізм – дедуктивний умовивід, у якому з двох суджень – засновків одержують зумовлене ними судження – висновок.

Символи – умовні позначення, за допомогою яких здійснюються перетворення інформації та формалізація висловлювань.

Система – правильне розташування частин у цілому; сукупність правил для продуманого розташування частин цілого.

Софізм – це свідомо хибно зроблений умовивід, який має видимість істинного.

Спростування – логічна операція, спрямована на доведення хибності або сумнівності висунутої тези.

Структура – будова певної системи, сукупність істотних відношень між складовими цієї системи.

Суб'єкт – у формальній логіці те, про що говориться в судженні.

Судження – форма мислення, у якій щось стверджується або заперчується про зв'язок речей.

Суперечливість – порушення закону суперечності в міркуванні про істинність двох взаємовиключних тверджень.

Теза – це судження, істинність якого треба довести; складова частина доведення.

Терміни – необхідні компоненти судження (суб'єкт і предикат) чи силогізму (більший, менший, середній).

Топ (топік) – стандартний тип мовної ситуації, у яку часто потрапляє той, хто бере участь в обговоренні тих чи інших тем.

Троп – художній засіб мови (наприклад: метафора, епітет, антитеза, каламбур тощо).

Узагальнення поняття – логічна операція, перехід від якогось поняття до поняття з більшим обсягом, але меншим змістом.

Умовивід – форма мислення, за допомогою якої з одних суджень (засновків) отримують нове судження – висновок.

Фігури силогізму – структурні форми, що розрізняються положенням термінів у категоричних силогізмах.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Античные риторика. – М., 1978.
2. Аристотель. О софистических опровержениях // Сочинения в 4-х т. – Т. 2. – М., 1978. – С. 535–593.
3. Аристотель. Метафизика // Соч.: В 4-х т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1976.
4. Арнольд И. В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность: Сб. ст. / Арнольд И. В.; [научн. ред. П. Е. Бухаркин]. – СПб., 1999.
5. Бабелюк О. А. Принципи постмодерністського текстотворення сучасної американської прози малої форми. – Київ-Дрогобич, 2009.
6. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986.
7. Бард А. и Зодерквист Я. Нетократия. – С.-Пб., 2004.
8. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Ролан Барт ; [пер с фр.]. – М.: Прогресс, 1989.
9. Бацевич Ф. С. Основы комунікативної лінгвістики. – К., 2004.
10. Безменова Н. А. Массовая информация в свете «отраженной риторики» // Роль языка в средствах массовой коммуникации. – М.: ИНИОН АН СССР, 1986. – С. 82-99.
11. Библия или Книги Священного Писания Ветхаго и Новаго Завѣта. Въ русскомъ переводѣ съ параллельными мѣстами / Изданіе второе, вновь просмотренное. – С.-Пб.: Синодальная типографія, 1892.
12. Бьюкенен П. Смерть Запада / Бьюкенен П. – М., 2004.
13. Важенін С. Г. Социальная инфраструктура национальной экономики. – М.: Дело, 2007.
14. Вандишев В.М. Риторика: навчальний посібник. – К., 2006.
15. Данилова А. А. Манипулирование словом в средствах массовой информации. – М.: «Добросвет», «Издательство “КДУ”», 2009.
16. Делёз Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? / Делёз Ж., Гваттари Ф.; [пер. с фр. С. Н. Зенкина]. – М.; СПб.: Алетейя, 1998.
17. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М.: Мысль, 1979.
18. Забужко О. Инопланетянка // Жінка як текст : Емма Андіївська, Соломія Павличко, Оксана Забужко : фрагменти творчості і контексти : [упоряд. Л. Таран]. – К.: Факт, 2002.
19. Заславская Т. И. и др. Новое поколение деловых людей России. Социальный портрет, карьера, бизнес-образование / Заславская Т.И., Крылатых Э.Н., Шабанова М.А. – М.: Дело, 2007.
20. Зубова Л. Г. Роль общественного мнения в реформировании социальной сферы // Территориальные проблемы социальной политики. – М.: ГУ ВШЭ, 2004.
21. Игнатовский П. Экономика и человечность // Экономист. – 2009. – №2.

22. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. www.x-libri.ru/elib/krmrz/index.htm
23. Кляйн Наоми. Доктрина шока. Расцвет капитализма катастроф. – М., 2009.
24. Корпоративная социальная ответственность: общественные ожидания. – М.: Ассоциация менеджеров, 2008.
25. Ларина Т. В., Озюменко В. И., Пономаренко Е. Б. Языковые механизмы манипулирования общественным мнением в английских и русских информационных текстах // Вестник РУДН. – 2011. – № 2.
26. Латынина Юлия. Как СМИ манипулируют общественным сознанием // <http://newsland.com/news/detail/id/281192/>
27. Лебедева И. П. Среднестатистическая японская семья: доходы, расходы, проблемы // Японский опыт для российских реформ. – М.: Институт востоковедения РАН, 2005.
28. Лиотар Ж.- Ф. Состояние постмодернизма / Лиотар Ж.- Ф. – СПб. : Алетейя ; М. : Ин-т эксперимент. социологии, 1998.
29. Лотман Ю. М. Семиосфера. – С.-Пб. : «Искусство–СПб», 2001.
30. Макаревич Э., Карпухин О. Игры интеллигентов, или Социальный контроль масс. – М.: Изд-во Эксмо, 2003.
31. Маклюэн, Г. М. Понимание медиа. Внешние расширения человека. – М.; Жуковский: «КАНОН-Пресс-Ц», «Кучково поле». 2003.
32. Мау В. Экономическая реформа сквозь призму конституции и политики. – М.: Ad Marginem, 1999.
33. Мировая экономика сегодняшнего дня / под ред. В.К. Ломакина // Режим доступа: <http://exsolver.narod.m/Books/Econom/Lornakin/index.html>
34. Михальская А. К. Язык российских СМИ как манипулирующая система // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования. Тезисы докладов Международной научной конф. – М.: Добросвет, 2001.
35. Носова С.А. Апологетика капитализма и некоторые аспекты буржуазных теорий инфраструктуры. – М.: Экономические науки, 1970.
36. Ораторы Греции. – М., 1985.
37. Оруэлл Дж. 1984. – М., 1989.
38. Переломова О. С. Фольклорні інтертекстеми – позачасова константа національного художнього дискурсу / О. С. Переломова // *Ucrainica III. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. 2. část / Sborník článků.* – Olomouc : UP v Olomouci, 2008.
39. Переломова О. С. Лінгвокультурні коди інтертекстуальності українського культурного дискурсу: діахронічний аспект: Монографія / Переломова О. С. – Суми : Вид-во СумДУ, 2008.
40. Платон. Сочинения в 3-х т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1970.
41. Сломский В.С. Юрий Михайлович Лотман: семантика, структурализм, философия (очерки о научно-теоретическом наследии) / Науч. ред. проф. Е.С. Переломова. – Киев: Изд-во Меркурий Подолие, 2013.

42. Солюс Г. П. Инфраструктура. – М.: Экономическая энцикл., 1975.
43. Сопер П.Л. Основы искусства речи. – М., 1992. Трофимова О. В., Кузнецова Н. В. Публицистический текст: Лингвистический анализ: Учебное пособие. – М.: Флинта, Наука, 2010.
44. Хабермас, Ю. Спор о прошлом и будущем международного права. Переход от национального к постнациональному контексту / Ю. Хабермас // Вопросы философии. – 2004. – № 2. – С. 12–18.
45. Хесин Е. Великобритания: социально-экономическая политика // Мировая экономика и междунар. отношения. – 2001. – №8. – С. 98-108.
46. Хиз Джозеф, Поттер Эндрю. Бунт на продажу. Как контркультура создает новую культуру потребления. – М., 2007.
47. Чернышова Т. В. Тексты СМИ в ментально-языковом пространстве современной России. – М.: ЛКИ, 2007.
48. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 2008.
49. Юсов А. Становление инновационной экономики: тендерный аспект / А. Юсов // Человек и труд. – 2010. – №11. – С. 33-35.
50. Abell P. On the prospects for a unified social science: economics and sociology / P. Abell // Socio-Economic Review. – 2008. – №1. – P. 1-26.
51. Birkenmajer Ludwik Antoni. Mikołaj Kopernik. Część pierwsza. Studya nad pracami Kopernika oraz materiały biograficzne. – W Krakowie: Skład główny w księgarni spółki wydawniczej Polskiej, MCM. – S. 406-408.
52. Polski rok 1989. Sukcesy, zaniechania, porażki. Część 1. / Red. naukowy serii: Marek Jabłonowski. – Warszawa, 2009.
53. Przastek Daniel. Świat kultury i nauki // Polski rok 1989. Sukcesy, zaniechania, porażki. Część 1. / Red. naukowy serii: Marek Jabłonowski. – Warszawa, 2009.
54. The social situation in the European Union 2007. – EU, Eurostat, 2008.
55. Tomasz Sommer. Wolniewicz. Zdanie własne. – Warszawa: 3S MEDIA Sp. z o. o., 2010.
56. Wandyszew Walentyn. Dziennikarstwo w świecie komunikacji interaktywnej: historia i stan obecny // Studia medioznawcze. Instytut Dziennikarstwa Uniwersytetu Warszawskiego. Numer 3(46) 2011. – Warszawa: UW, 2011. – S. 105-112.
57. Wandyszew Walentyn. Media w aspekcie informacyjnym i teoretyczno-poznawczym // Studia medioznawcze. Instytut Dziennikarstwa Uniwersytetu Warszawskiego. Numer 4(51) 2012. – Warszawa: UW, 2012. – s. 167-174.
58. Wolniewicz Bogusław. O idei losu / Edukacja filozoficzna №50. – Warszawa, UW, 2010.
59. Znaniecki F. Ludzie terazniejsi a cywilizacja przyszłości. – Warszawa: Wyd-wo naukowe PWN, 2001.
60. www.lenta.ru/news/08.02.2011

Наукове видання

Вандишев Валентин Миколайович

***Риторика і софістика
в історико-філософському дискурсі***

Монографія

Комп'ютерний набір В.М. Вандишева
Комп'ютерне верстання П.С. Стагириуса
Художнє оформлення обкладинки А.Ю. Переломова

Підписано до друку 20.12.2014.

Формат 60х84/16. Папір ксероксний. Гарнітура Times New Roman Сут.

Друк офс. Ум. друк. арк. 9,57. Обл.-вид. арк. 7,6.

Тираж 350 пр. Вид. № ____.

Зам. № ____

Видавництво СумДУ при Сумському державному університеті

40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до

Державного реєстру ДК № 3062 від 17.12.2007.

Надруковано у друкарні СумДУ

40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2.